

‘Vergeten kunnen wij hen nooit’

*Verdwijning en verschijning van het bombardement op Zutphen
in de stedelijke identiteit en herdenkingscultuur, 1944-2019*

Sophie Jager s4809637

Aantal woorden: 16010

Inleverdatum: 15 maart 2020

Begeleider: Joost Rosendaal

Inhoud

Inleiding	2
Status Quaestionis.....	7
Vraagstelling	11
Bronnen en methode	12
Hoofdstuk 1: ‘Stad van antieken schoonheid en bereidheid tot den nieuwen tijd’	14
Het vroege wederopbouwideaal.....	16
Noodzakelijke vooruitgang: wederopbouw in de praktijk	18
Hoofdstuk 2: Herinnering in steen. Oorlogsgedenktekens in Zutphen	23
‘Passieve’ gedenktekens. Slachtoffers zonder betekenis.....	24
Actieve slachtoffers. ‘Zij vielen voor het vaderland’.....	27
Hoofdstuk 3: Meer dan herdenken alleen. Herdenkingscultuur in Zutphen.....	34
De jaren zestig als breuk?.....	38
Actualisering, jeugd en nieuwe slachtoffergroepen	39
Een halve eeuw voorbij	42
Eindelijk erkenning.....	43
De verdwenen stad.....	45
Conclusie.....	48
Literatuurlijst.....	51
Bronnenlijst	52
Krantenartikelen	52
Archiefstukken.....	56
Digitale bronnen	62

Inleiding

‘Deze datum kan ik wel rood onderstrepen. Het is de datum van het groote bombardement op Zutphen’. Volgens later uitgeworpen krantjes is dit bombardement een zuiver en geconcentreerd bombardement op de brug geweest. Dat neemt zeker niet weg, dat naast een kleine beschadiging van de brug een groot gedeelte van de binnenstad is verdwenen’.¹

Dit schreef Zutphenaar L. Verhoef op 14 oktober 1944 in zijn dagboek. Het fragment betreft het geallieerde bombardement op de stad, dat voor de inwoners van Zutphen een van de grootste schrikmomenten uit de oorlog was. Een groot deel van de binnenstad werd verwoest, en er vielen bijna honderd burgerslachtoffers. Toch lijken het bombardement en de daarbij overleden burgers in de stad lange tijd maar een beperkte rol te hebben gespeeld. In deze scriptie wordt onderzocht hoe dat mogelijk is. Om dit vraagstuk in te leiden en in te kaderen wordt hieronder een korte introductie gegeven op het chronologische verloop van de Tweede Wereldoorlog in Zutphen, waarbinnen met name de rol van het bombardement uitgebreid besproken zal worden.

De oorlog begon voor Zutphen, net als voor de rest van Nederland, op 10 mei 1940. De stad werd sterk bewapend vanwege de cruciale positie aan de IJssel, die de Duitsers moesten oversteken om verder landinwaarts te kunnen. Ook werden de bruggen rondom de stad opgeblazen om de Duitse opmars te vertragen. Toch werd Zutphen de volgende dag door de bezetter ingenomen.² De oorlog was begonnen, wat vanaf 1941 vooral te merken was aan verscheidene razzia’s in Zutphen waarbij bijna de volledige Joodse bevolking werd weggevoerd.³ Vanaf de herfst van 1944 werd het dagelijks leven voor alle Zutphenaren steeds gevaarlijker. Het eerste echte schrikmoment voor de hele stad was het Engelse bombardement op het Zutphens station op 28 september 1944, waar een Duitse munitietrein van 64 wagons vol wapens en paarden stond. De geallieerden, getipt door het Zutphens verzet, bombardeerden raak, wat een kettingreactie tot gevolg had doordat munitie uit de trein explodeerde. Er waren de gehele

¹ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 41, kopie van dagboek van de heer L. Verhoef van september 1944 tot mei 1945 over de toestand in Zutphen, 1945.

² Archief WOII nr. 163 herdenkingsuitgaven diverse kranten – Krant ‘Zutphen 50 jaar bevrijd’ – artikel ‘Belangrijkste gebeurtenissen in Zutphen tijdens de oorlog. Zutphen van invasie tot bevrijding’; geschiedenis van Zutphen 192; Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Inventaris van De strijd op Nederlands grondgebied tijdens de Wereldoorlog II/De Groene Serie (492), inv.nr. 1, inleiding en algemeen overzicht van de gevechtsdagen van 10-19 mei; Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Inventaris van Gevechtsverslagen en -rapporten mei 1940 (409), inv.nr. 540078, Vrijwillig Landstormkorps Luchtwachtdienst groep Zutphen.

³ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, herdenkingsuitgave *Zutphen 50 jaar bevrijd*, artikel ‘Belangrijkste gebeurtenissen in Zutphen tijdens de oorlog. Zutphen van invasie tot bevrijding’; W. Frijhoff, B. Looper, J. van der Kluit, C. Reinders, R. de Savornin Lohman, F. Scholten en R. Wartena eds., *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989), 192-193.

middag nog ontploffingen, waardoor veel woningen in het stationsgebied werden beschadigd. Twee mensen kwamen om.⁴

Het dagelijks leven van de inwoners van Zutphen veranderde ook door de komst van de zogenaamde Vergeltungswaffen of V-1's, die vanaf deze periode door Duitse troepen werden afgeschoten vanuit de omgeving van Harfsen en Laren, stadjes nabij Zutphen. V-1's waren onbemande straalvliegtuigen, die waren ingesteld om omlaag te vliegen na een vooraf ingesteld aantal kilometers, waarna er springstof in de neus zou ontploffen. Er vielen veel slachtoffers doordat velen neerstortten of te vroeg ontploften, en door geallieerde bombardementen en beschietingen op aanvoertransporten van deze Vergeltungswaffen.⁵

Vanaf halverwege september, sinds de luchtlandingen van de geallieerden bij Arnhem, verwachtten veel Zutphenaren dat de bevrijding snel zou komen. Het enige dat echter gebeurde was dat de Duitsers hun verdediging langs de IJssellinie versterkten; als de geallieerden vanuit Arnhem zouden komen moesten ze immers de IJssel oversteken. Tientallen huizen aan het water werden hiervoor afgebroken. Zutphense mannen tussen de 18 en 50 (later 60) jaar werden door de Duitse militaire bouwonderneming Organisation Todt, bekend om de inschakeling van dwangarbeid, opgeroepen om te werken aan de IJssellinieverdediging. In principe kregen zij in ruil voor deze arbeid voedsel, geld en brandhout, maar in de praktijk ging het om dwangarbeid. In Zutphen en omgeving gold dit voor zo'n vijftienhonderd mannen.⁶

Op 14 oktober 1944 vond voor Zutphen het meest beschadigende moment uit de oorlog plaats: het geallieerde bombardement waarbij een groot deel van de binnenstad werd weggevaagd. Die middag verlieten drie squadrons van in totaal zesendertig Bostons en twaalf Mitchells om tien voor half drie hun post in Hartfordbridge, Engeland, met de bedoeling de IJsselbrug bij Zutphen te bombarderen.⁷ Deze

⁴ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, 'Veertig jaar geleden', *Zutphens Dagblad* (9 september 1984); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 23, Kopie van brief van de familie Soeters over de oorlogsomstandigheden in Zutphen vanaf 28-09-1944; 'Nieuws uit Zutphen', *Het Parool* (8 november 1944).

⁵ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 23, Kopie van brief van de familie Soeters over de oorlogsomstandigheden in Zutphen vanaf 28-09-1944; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 177, kopieën van overzichten en vluchtlogboeken van de eenheden die het bombardement op Zutphen van 14 oktober 1944 uitvoerden en van V1-activiteiten boven Gelderland en Overijssel 1944-1945; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 26, Verslag door H. Posthuma van de belangrijkste gebeurtenissen in de gemeente Zutphen van september 1944 tot april 1945; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 147, 'Speciale uitgave', *De Algemene koerier* (31 december 1945); Frijhoff, Looper, van der Kluit e.a. eds., *Geschiedenis van Zutphen*, 193.

⁶ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 26, Verslag door H. Posthuma van de belangrijkste gebeurtenissen in de gemeente Zutphen van september 1944 tot april 1945; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, 'Veertig jaar geleden', *Zutphens Dagblad* (9 september 1984); Frijhoff, Looper, van der Kluit e.a. eds., *Geschiedenis van Zutphen*, 194.

⁷ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, 'Precies 45 jaar geleden', *Zutphens Dagblad* (14 oktober 1989); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 177, kopieën

aanval was in zekere zin een vervolg op de aanval op de munitietrein van 28 september. Het vervoeren van munitie naar het front richting Arnhem moest immers worden voorkomen, zo ook door het bombarderen van de IJsselbrug, hoewel uit later onderzoek is gebleken dat de Duitse bezetter de brug maar sporadisch gebruikte.⁸ De eerste bommen werden afgevuurd om zeven voor vier 's middags. Pas toen begon ook het luchtalarm; voor veel burgers was het te laat om een schuilkelder op te zoeken.

Het lukte alle drie de squadrons niet om de IJsselbrug te vernietigen; de brug werd slechts licht beschadigd en bleef bruikbaar. Het is onduidelijk waarom het doel werd gemist en de meeste bommen in de binnenstad terechtkwamen; sommige bronnen speculeren over slechte weersomstandigheden, terwijl andere aangeven dat het een te klein doelwit was voor de bommenwerpers, die niet scherp genoeg zouden kunnen richten. In totaal zijn er in drie golven ongeveer vijftig bommen afgevuurd.⁹ Er vielen hierbij bijna honderd doden. Enkele mensen zijn nooit meer teruggevonden en honderden raakten gewond. Er werden nog dagenlang mensen levend onder het puin vandaan gehaald.¹⁰ De geneeskundige post die zich het dichtst bij het rampgebied bevond, in de Van Tilstraat, was tijdens het bombardement erg beschadigd. Gewonden konden zich melden bij een tijdelijke medische post in een winkel van de firma Voerknecht in de Turfstraat.¹¹

De bommen raakten grotendeels de omgeving van de binnenstad achter de IJsselbrug, parallel aan de spoorlijn. Tot de meest beschadigde straten behoren de Apenstert (die nooit meer is herbouwd), de Rozengracht, de Barlheze, het Broederenkerkplein, de Berkelkade, de Waterstraat, de Groenmarkt, de Overwelving, Van Tilstraat, de IJsselkade, de Stationsweg en het Stationsplein.¹² Het was lastig om de branden die ontstonden door het bombardement te beheersen; brandweerposten en manschappen waren in meerdere straten ernstig getroffen. Daarnaast was de druk op de waterleiding uitgevallen door

van overzichten en vluchtlogboeken van de eenheden die het bombardement op Zutphen van 14 oktober 1944 uitvoerden en van V1-activiteiten boven Gelderland en Overijssel 1944-1945; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 23, Kopie van brief van de familie Soeters over de oorlogsomstandigheden in Zutphen vanaf 28-09-1944; Frijhoff, Looper, van der Kluit e.a. eds., *Geschiedenis van Zutphen*, 195.

⁸ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, 'Precies 45 jaar geleden', *Zutphens Dagblad* (14 oktober 1989).

⁹ Zie bijvoorbeeld: Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, 'Veertig jaar geleden', *Zutphens Dagblad* (9 september 1984); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, 'Precies 45 jaar geleden', *Zutphens Dagblad* (14 oktober 1989).

¹⁰ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 180, 'Hulpverleningsinstanties', artikel van Jan Kreijenbroek, 1984; Frijhoff, Looper, van der Kluit e.a. eds., *Geschiedenis van Zutphen*, 195.

¹¹ 'Snel naar de kelder, er vallen bommen! Veertig jaar geleden trof ramp Zutphen', *Zutphens Dagblad* (10 oktober 1984).

¹² Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 41, kopie van dagboek van de heer L. Verhoef september 1944-mei 1945 over de toestand in Zutphen; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, verslag van de heer Schigt (met opmerkingen van Jan Kreijenbroek) over bombardement 14 oktober 1944; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 167, bulletin 1939-1945 voor en door luchtoorlogsdocumentalisten, nrs. 6 en 7 over bombardement op Zutphen 1944 (1975); Frijhoff, Looper, van der Kluit e.a. eds., *Geschiedenis van Zutphen*, 195.

een voltrefeer op de hoofdbuis, waardoor er geen brandkranen ingezet konden worden.¹³ Er werd gauw hulp ingeroepen van nabijgelegen brandweerposten: Deventer, Apeldoorn, Lochem, Voorst, Vorden en Arnhem. Door een afgescheurde telefoonkabel konden Dieren en Brummen niet worden bereikt. Branden werden geblust met een motorspuit die van de ene naar de andere brandhaard werd doorgegeven, en met het doorgeven van emmers water. Er bleven nog dagenlang branden woeden door de stad. Honderden huizen werden verwoest of beschadigd.¹⁴ Omdat de IJsselbrug door het bombardement uiteindelijk niet vernietigd bleek te zijn verlieten veel Zutphenaren uit angst voor een tweede bombardement de stad, zeker diegenen die rondom de IJsselbrug woonden.¹⁵

Na het bombardement dachten veel inwoners dat Zutphen snel bevrijd zou worden. Dit zou echter nog maanden duren; de stad moest eerst de wintermaanden nog door. Vlak voor de bevrijding uiteindelijk zou plaatsvinden werden er op 31 maart 1945 op de IJsselkade van de stad door de Sicherheitsdienst (SD) nog tien mannen gefusilleerd. Zij zaten in het Zutphense Huis van Bewaring omdat het verzetslieden waren. Een van de gefusilleerde mannen werd niet dodelijk getroffen, en kon zo het verhaal navertellen. De fusillade zou later een van de belangrijkste herdachte oorlogsmomenten worden in de stad.¹⁶

Begin april was de bevrijding zover: de achtste brigade van de Derde Canadese Infanterie Divisie, die in Emmerich de Rijn over was gestoken, naderde Zutphen. Zutphen was niet zomaar in te nemen; de Duitse bezetter had al maanden gewerkt aan een muur van verdediging rond de stad, met loopgraven en mitrailleur- en kanonstellingen. Op 4 april waren de Duitsers klaar voor de strijd. Ze hadden strategisch gelegen panden in de binnenstad ingenomen en ingericht met afweergeschut. Daarnaast waren alle toegangswegen naar Zutphen afgesloten en waren bruggen rondom de binnenstad opgeblazen. Toch naderden de Canadezen langzaam de stad; het North Shore Regiment via de

¹³ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 167, bulletin 1939-1945 voor en door luchtoorlogsdocumentalisten, nrs. 6 en 7 over bombardement op Zutphen 1944 (1975).

¹⁴ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 167, bulletin 1939-1945 voor en door luchtoorlogsdocumentalisten, nrs. 6 en 7 over bombardement op Zutphen 1944 (1975); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, 'Precies 45 jaar geleden', *Zutphens Dagblad* (14 oktober 1989).

¹⁵ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, 'Precies 45 jaar geleden', *Zutphens Dagblad* (14 oktober 1989); Frijhoff, Looper, van der Kluit e.a. eds., *Geschiedenis van Zutphen*, 196.

¹⁶ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 148, 'En het leven gaat verder', *Dagblad voor Graafschap en Veluwezoom* (1945); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 159, 'Hoe Zutphens bevrijding kwam', *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 161, herdenkingsuitgave 'Veertig jaar vrij' van *Plus Weekend* (30 maart 1985); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 217, 'Hello Again', herdenkingsuitgave *De Stentor* (29 april 2010); jaar geleden werd Achterhoek bevrijd van de Duitsers', *Zutphens Dagblad* (8 april 1960); Frijhoff, Looper, van der Kluit e.a. eds., *Geschiedenis van Zutphen*, 197.

Deventerstraat en de spoorlijn richting Vorden, en De la Chaudière vanuit Warnsveld en langs de Berkel.¹⁷

Naarmate de Canadezen dichterbij kwamen, straat voor straat, trokken de Duitsers zich verder in de binnenstad terug. Onderweg bliezen laatstgenoemden verscheidene munitiedepots, spoorbanen en installaties in de stad op.¹⁸ De oprukkende Canadezen ondervonden daarnaast veel hinder van Duitse sluipschutters die door de stad waren verspreid. Zij gingen de sluipschutters te lijf met gevechtswagens met vlammenwerpers.¹⁹ Pas op acht april trokken de meeste Duitse soldaten zich terug naar de andere kant van de IJssel, waar de Zutphense woonwijk De Hoven zich bevond. Hoewel er nog tot 10 april Duitse soldaten in de binnenstad werden opgespoord, was deze twee dagen eerder officieel bevrijd. Op 14 april werd ook De Hoven bevrijd. In de strijd om de stad werden veel gebouwen beschadigd en vielen tientallen slachtoffers onder Zutphenaren.²⁰ Zutphen had zware verliezen geleden, maar de stad was nu bevrijd; de wederopbouw kon beginnen.

In tegenstelling tot de consensus in literatuur omtrent de (verwerking van) de Tweede Wereldoorlog dat de oorlog een vorm van ‘levend verleden’ is, leek dat in Zutphen wat betreft het bombardement echter lange tijd niet het geval. Zo zijn er inmiddels bijvoorbeeld geen sporen van het bombardement meer in de stad te zien, is er geen monument voor de gebeurtenis in de publieke ruimte en wordt het bombardement pas sinds 2005 herdacht. Dat dit pas zo laat gebeurde is opmerkelijk, aangezien net bleek dat het bombardement de stad erg beschadigd heeft en voor veel doden heeft gezorgd. In andere Nederlandse steden die gebombardeerd zijn, zoals Rotterdam, is het bombardement al veel sneller bepalend geworden voor de stadsidentiteit en in de herdenkingscultuur. Omdat dit in

¹⁷ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 217, ‘Hello Again’, herdenkingsuitgave *De Stentor* (29 april 2010); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, herdenkingsuitgave *Zutphen 50 jaar bevrijd*, artikel ‘de bevrijding van Zutphen. Begin april eerste tekenen van bevrijding’; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 161, herdenkingsuitgave ‘Veertig jaar vrij’ van *Plus Weekend* (30 maart 1985); ‘De eerste dagen na de bevrijding’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1955).

¹⁸ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 217, ‘Hello Again’, herdenkingsuitgave *De Stentor* (29 april 2010); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, herdenkingsuitgave *Zutphen 50 jaar bevrijd*, artikel ‘de bevrijding van Zutphen. Begin april eerste tekenen van bevrijding’; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 161, herdenkingsuitgave ‘Veertig jaar vrij’ van *Plus Weekend* (30 maart 1985); ‘Hitler-Jugend verdedigt Zutphen fanatiek’, *Zutphens Dagblad* (6 april 1995).

¹⁹ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 147, ‘Zutphen in 1945’, *Algemene koerier voor Overijssel en Gelderland* (31 december 1945); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, herdenkingsuitgave *Zutphen 50 jaar bevrijd*, artikel ‘de bevrijding van Zutphen. Begin april eerste tekenen van bevrijding’.

²⁰ ‘Hoe Zutphens bevrijding kwam’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965).; 4 mei 1965 ‘Canadese bevrijders stootten in de laatste fase op een fel verweer. Beslissende slag begon bij Emmerich. Zutphen en Deventer bevrijd na heftige en verbeterde strijd’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965); ‘Zutphen, stad van ruïnes en puinhopen begroet bevrijders’, *Zutphens Dagblad* (8 april 1975).

Zutphen niet het geval was, is de vraag hoe het kan dat het bombardement na de oorlog lange tijd een beperkte rol heeft gespeeld in de stedelijke identiteit en herdenkingscultuur.

Status Quaestionis

Hoe samenlevingen, steden, groepen en individuen de Tweede Wereldoorlog herinneren en herdenken is een dynamisch proces dat in geschiedwetenschappelijke literatuur vanuit verscheidene invalshoeken is onderzocht. Een belangrijke katalysator in het onderzoek naar herinneren en herdenken was het werk van de Franse historicus Pierre Nora. Nora introduceerde in de jaren tachtig de term *lieux de mémoire* in zijn studie naar materiële of immateriële plaatsen van herinnering die de Franse nationale geschiedenis symboliseren. Een *lieu de mémoire* is daarmee een identiteitsvormer, en bepalend voor de identiteit van bijvoorbeeld een land of stad. Het werk van Nora moedigde aan om herinnering tot de kern van historisch onderzoek te maken. Dit lokte een stroom van publicaties uit over herinnering, en hoe herinnering in fysieke plaatsen verankerd kan zijn. Inmiddels is het concept van *lieux de mémoire* een hulpmiddel in het onderzoek naar herinnering en collectief geheugen.²¹

Geïnspireerd door Nora kwam er vanaf de jaren tachtig in heel (West-) Europa ook literatuur op over specifiek de collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.²² De grote betekenis die de Tweede Wereldoorlog inmiddels nog steeds heeft is te zien aan het grote aantal recente publicaties hierover. Over het algemeen is er binnen deze literatuur een consensus dat er geen sprake is van ‘de’ herinnering, maar van een dynamische, veelvormige herinnering, door verschillende groepen die met elkaar conflicteren. Ook de *lieux de mémoire* van Nora, hoewel in veel literatuur niet expliciet benoemd, hebben geen eenduidige betekenis en zijn altijd onderdeel van strijd. Veelal worden deze herinneringsplaatsen daarbij gedefinieerd als materiële plaatsen.

Auschwitz bijvoorbeeld, is inmiddels een van de meest bekende materiële *lieux de mémoire* van de Tweede Wereldoorlog, als symbool voor de Holocaust. Omdat *lieux de mémoire* constructen zijn die door mensen worden gemaakt, spelen zij volgens de definitie van Nora een identiteitsbepalende rol. Mensen schrijven deze herinneringsplaatsen immers een bepaalde betekenis of symbolische functie toe, zoals aan Auschwitz de symbolische belichaming van de Holocaust. Het collectieve geheugen rondom de oorlog en specifiek Auschwitz bestaat echter uit veel verschillende lagen en stemmen, aldus historicus Frank van Vree in *In de schaduw van Auschwitz*. Hij concludeert dat betekenisgeving aan

²¹ Madelon de Keizer en Marije Plomp eds., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 13; Jay Winter en Emmanuel Sivan, *War and remembrance in the twentieth century* (Cambridge 1999) 1; Pim den Boer, ‘Geschiedenis, herinnering en ‘lieux de mémoire’ in: Rob van der Laars ed., *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 40-58, aldaar 51; Jörg Arnold, *The allied war and urban memory. The legacy of strategic bombing in Germany* (Cambridge 2011) 10; Nancy Wood, ‘Memory’s remains. Les lieux de mémoire’, *History and Memory* 6:1 (1991) 123-149, aldaar 123-124.

²² Den Boer, ‘Geschiedenis, herinnering en ‘lieux de mémoire’ in: Rob van der Laars ed., *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 40-58, aldaar 41; Patrick Finney, *Remembering the road to World War Two. International history, national identity, collective memory* (Londen 2011) 16-17.

Auschwitz door de tijd heen erg veranderd is.²³ Dat geldt ook voor andere materiële *lieux de mémoire*, zoals oorlogsgedenktekens. Deze roepen de illusie op een gezamenlijk verleden te herdenken; een verleden dat door een bepaalde groep in een bepaalde tijd is geconstrueerd en in feite niet bestaat, aldus historicus Jos Perry in *Wij herdenken dus wij bestaan*.²⁴

Of iets als een *lieu de mémoire* wordt beschouwd en welke betekenis daaraan wordt toegeschreven is dus afhankelijk van de groep (zoals religie, regio of klasse) en van de tijd, stellen onder andere historici Ido de Haan in *Na de ondergang* en Frank van Vree en Rob van der Laarse in *De dynamiek van de herinnering*. De ‘dynamiek van de herinnering’ ofwel het ‘proces van voortdurende verandering in interpretatie en betekenisgeving’ van de oorlog is dan ook altijd onderdeel van strijd.²⁵ Daarmee zijn herinnering en identiteit dus geen natuurlijk feiten, maar sociale processen en politieke constructen, aldus Patrick Finney in zijn studie naar veranderende interpretaties van de Tweede Wereldoorlog.²⁶ Historicus Chris van der Heijden sluit zich daarbij aan. Hij voegt daaraan toe in zijn onderzoek naar de Nederlandse omgang met de Tweede Wereldoorlog in de publieke opinie – *Dat nooit meer* – dat zoiets als ‘de’ collectieve herinnering helemaal niet bestaat.²⁷

Madelon de Keizer en Marije Plomp brengen het begrip *lieux de mémoire* nog een stap verder in hun bundel *Een open zenuw*. Ook zij benadrukken dat juist in *lieux de mémoire* en het feit dat dit identiteitsvormers zijn die strijd om herinnering zichtbaar is. In tegenstelling tot bovengenoemde literatuur hanteren zij echter een bredere definitie, die aansluit bij de oorspronkelijke definitie van Nora: *lieux de mémoire* of herinneringsplaatsen hoeven niet enkel geografische locaties, gedenktekens of gebouwen te zijn. Het begrip kan ook immateriële zaken betreffen, zoals liederen of gebeurtenissen, en de betekenis en draagwijdte daarvan. In het onderzoek naar de continu veranderende herinneringscultuur rondom de Tweede Wereldoorlog poogt de bundel te demonstreren hoe herinneringsplaatsen volgens deze brede definitie continu door mensen worden gevormd en waarom dat zo is.²⁸

Het is dus duidelijk dat *lieux de mémoire*, materieel of immaterieel, altijd onderdeel zijn van strijd en onderhevig zijn aan verandering in betekenisgeving: processen die bepaald worden door de mensen die herdenken. Juist de mensen die herinneringsplaatsen maken zijn daarom cruciaal in het onderzoek naar herdenking en herinnering van de Tweede Wereldoorlog, stellen Bruno Benvindo en Evert Peeters in *Scherven van de oorlog*. Deze actoren en hun handelingskracht bij herinneren en herdenken stellen de auteurs centraal in hun onderzoek; zij bepalen immers de vorm en betekenis van

²³ Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Rotterdam 1995) 7-8, 159.

²⁴ Jos Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Amsterdam 1999) 23.

²⁵ Frank van Vree en Rob van der Laarse eds., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 8, 14; Bob Moore, Review van *Na de ondergang* van Ido de Haan, *Holocaust and Genocide Studies* 14:3 (2000) 444–446, aldaar 445.

²⁶ Finney, *Remembering the road to World War Two*, 4-5, 17, 21.

²⁷ Chris van der Heijden, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam-Antwerpen 2011) 11, 19.

²⁸ De Keizer en Plomp eds., *Een open zenuw*, 13, 24.

herinneringsplaatsen of *lieux de mémoire*. Benvindo en Peeters definiëren *lieux de mémoire* als ‘de gedenkplaatsen waarop de verschillende herinneringsgemeenschappen de oorlog plechtig herdachten’.²⁹ Deze definitie sluit dus meer aan bij de materiële definitie van Nora dan bij de veelzijdiger, ook immateriële definitie van Keizer en de Plomp. De auteurs stellen dat *lieux de mémoire* cruciaal zijn in onderzoek naar (actoren binnen) herinneren en herdenken van de oorlog, omdat dergelijke herinneringsplaatsen het mogelijk maken de interactie tussen ‘de politieke context, culturele media en de sociale producenten van herinnering’ waar te nemen: de interactie waarbinnen de oorlogsherinnering gevormd werd.³⁰

Het centraal stellen van de handelingskracht of agency van individuen of groepen die herinneren of herdenken sluit aan bij een bredere tendens in de literatuur omtrent herinnering en herdenking van de Tweede Wereldoorlog, namelijk de zogenaamde *social agency approach*. In Nederland is het onderzoek naar herdenkingspraktijken en de handelende personen die daarbij betrokken zijn echter een nog nauwelijks verkend terrein, aldus cultureel antropoloog Rob van Ginkel. In *Rondom de Stilte* poogt hij op een ‘meeromvattende’ wijze de oorlogsherdenking in Nederland te behandelen. Dit in tegenstelling tot het meeste onderzoek over oorlogsherdenking in Nederland, dat vaak inzoomt op één (aspect van) herdenking. Hij richt zich hierbij nadrukkelijk niet op herinneringspolitiek, in contrast met veel bestaande publicaties, maar juist op herinneringspraktijken. De actoren die betrokken zijn bij het bedenken en uitvoeren van herdenkingen en het oprichten van monumenten staan hierbij centraal.³¹

Actoren bepalen dus de vorm en betekenis van *lieux de mémoire*. Dat is ook te zien in de jaarlijkse herdenkingsdag op 4 mei en de Bevrijdingsdag op 5 mei, die volgens de uitgebreide definitie van Plomp en De Keizer als immateriële *lieux de mémoire* aangeduid kunnen worden. Deze dagen nemen een dominante plek in de landelijke herinneringscultuur in, met een grote symbolische betekenis, die door de tijd heen en per groep dynamisch bleek. Het zijn bij uitstek identiteitsbepalende gebeurtenissen of zelfs rituelen. Door de jaren heen was de vorm van oorlogsherinnering- en herdenking immers afhankelijk van wat de betrokken actoren in een bepaalde periode belangrijk vonden en wel of niet wilden uitdragen of herinneren, aldus historica Maud van de Reijt.³² Nederland als ‘herrijzende natie’ met Duitsland als ‘vijand’ in de vroege naoorlogse jaren betrof een andere (gewilde) identiteit dan het inclusievere Nederland van tegenwoordig, waarin we volgens de historica steeds meer slachtoffergroepen zijn gaan herdenken. Herdenkingsdagen zeggen dan ook meer over de periode waarin het herdenken plaatsvindt (en dus ook over wie er herdenken), dan over het verleden dat herdacht wordt, stelt historica Ilse Raaijmakers. In tegenstelling tot van de Reijt stelt zij echter dat Nederland niet steeds meer, maar steeds andere groepen is gaan herdenken, met veranderende kwesties op de

²⁹ Bruno Benvindo en Evert Peeters, *Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog 1945-2010* (Antwerpen 2011) 8-9, 13, 17, 223.

³⁰ Ibidem, 9.

³¹ Rob van Ginkel, *Rondom de Stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 20-21.

³² Maud van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010) 12-14.

voorgond.³³ Of het nu gaat om steeds meer of telkens andere groepen, er komen nog steeds nieuwe slachtoffergroepen bij in de nationale herdenking. Zo worden er bijvoorbeeld pas sinds enkele jaren burgerslachtoffers van (geallieerde) bombardementen herdacht.³⁴

Dergelijke bombardementen kunnen in veel gevallen, net als 4 en 5 mei, ook als immateriële *lieux de mémoire* worden aangeduid. Vaak hadden deze gebeurtenissen immers een enorme impact op de identiteit van de geraakte gebieden – veelal steden –, die voor een groot deel werden uitgewist. Toch was die impact niet overal even duidelijk zichtbaar. Joost Rosendaal stelt over Nijmegen bijvoorbeeld juist hoe lastig het geallieerde bombardement in de stad een plaats kreeg in de herinnering en identiteit. De historicus concludeert dat het feit dat het bombardement lange tijd nauwelijks openlijk werd besproken niet (enkel) kwam doordat Nijmegen de geallieerden niet wilde zwart maken, maar met name doordat de stad lastig betekenis kon geven aan burgerslachtoffers. Rosendaal doet hierbij een oproep tot verder onderzoek naar de verwerking van de oorlogservaring.³⁵ Hoewel er tijdens de oorlog meer geallieerde dan Duitse luchtaanvallen plaatsvonden op Nederland, zijn deze bombardementen en hun impact op de oorlogsverwerking in steden in Nederlandse literatuur een onderbelicht onderwerp.³⁶ Dit in tegenstelling tot de geallieerde luchtoorlog op Duitse steden waar zowel in de Duitse als Angelsaksische wereld de afgelopen decennia meer literatuur over is geproduceerd. Ook hier wordt echter pas zeer recentelijk aandacht besteed aan burgerslachtoffers van bombardementen.³⁷

Ook voor Zutphen is er weinig onderzoek gedaan naar het bombardement op de stad. Enkele belangrijke werken over Zutphen tijdens de oorlog zijn *Zutphen in dagen van spanning* door Johan Dell uit 1945, *Geschiedenis van Zutphen* uit 1989 – het enige wetenschappelijke werk – door onder andere historicus Willem Frijhoff, *Zutphen in oorlogstijd* van Zutphens amateurhistoricus Jan Kreijenbroek uit 1994 en *De verdwenen stad* van Niek Megens uit 2011. Waar het bombardement in het werk van Dell – dat met name de bevrijding beschrijft – niet wordt behandeld, komt de gebeurtenis kort aan bod in de enkele pagina's over de oorlogstijd in *Geschiedenis van Zutphen* en in het werk van Kreijenbroek, die zelf als kind het bombardement meemaakte. Hoewel het bombardement in beide gevallen enkel aan bod komt als klein onderdeel van het chronologische oorlogsverhaal, laat het wel zien dat er in deze lokaal-historische publicaties vanaf de jaren tachtig geen sprake was van ontkenning van de gebeurtenis. In *De verdwenen stad* in 2010 speelt het bombardement echter pas voor het eerst een hoofdrol binnen de Zutphense oorlogsgeschiedenis.³⁸ Werken die gaan over de naoorlogse stadsidentiteit van Zutphen, ten

³³ Ilse Raaijmakers, *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945* (Amsterdam 2017) 15-16, 18-19, 24

³⁴ Rob van Ginkel, '4 en 5 mei' in: Madelon de Keizer en Marije Plomp eds., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 27-38, aldaar 32, 35, 38.

³⁵ Joost Rosendaal, *Nijmegen 44. Verwoesting, verdriet en verwerking* (Nijmegen 2009) 10, 14, 312.

³⁶ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 625.

³⁷ Zij bijvoorbeeld Arnold, *The allied war and urban memory*, 15; Charles Maier, *Targeting the city. Debates and silences about the aerial bombing of World War II* (Cambridge 2010) 437; Robert Moeller, 'On the history of man-made destruction. Loss, death, memory and Germany in the bombing war', *History Workshop Journal* 61 (2006) 103-134, aldaar 103, 110, 115, 73; Richard Overy, *The bombing war. Europa 1939-1945* (Londen 2014); Winfried Sebald, *On the natural history of destruction* (München 1999).

³⁸ Dit boek is eerder in 2010 in de vorm van losse artikelen verschenen in *De Stentor*.

slotte, zijn ook niet aanwezig. De Zutphense identiteit komt enkel kort naar voren in *De sprekende stad* van historicus Willem Frijhoff, maar daarin gaat het slechts over het middeleeuwse Zutphen als ‘torenstad’.³⁹ De casus van Zutphen blijkt dus onderbelicht.

Vraagstelling

Hoewel naar de Zutphense geschiedenis rondom de Tweede Wereldoorlog weinig onderzoek gedaan is, is deze juist het onderzoeken waard. Zoals uit bovenstaande literatuur blijkt is er een consensus over het feit dat de oorlog een vorm van ‘levend verleden’ is in Nederland. Zoals zal blijken lijkt dit in Zutphen wat betreft het bombardement echter lange tijd niet van toepassing te zijn geweest. Toch zou op basis van de brede definitie van *lieux de mémoire* het bombardement op Zutphen naar verwachting ook een identiteitsbepalende gebeurtenis geworden moeten zijn. Aangezien de gebeurtenis een groot deel van de binnenstad wegvaagde waarbij veel burgers omkwamen, zou het logisch zijn als het een centrale rol innam binnen de Zutphense herdenkingscultuur, met veel betekenis voor de inwoners en gevolgen voor de identiteit van de stad. Dit was decennialang echter niet het geval.

Door het bombardement als mogelijke *lieu de mémoire* te definiëren wordt een toevoeging gedaan aan de weinige literatuur over de impact van (geallieerde) bombardementen op stedelijke oorlogsverwerking. Hierbij wordt aangesloten bij de brede, veelal onderbelichte definitie van herinneringsplaatsen door Nora en De Keizer en Plomp, en wordt een toevoeging gedaan aan literatuur omtrent oorlogsherdenking en -herinnering die herinneringsplaatsen veelal juist als materieel definieert. Om te kunnen verklaren dat het bombardement lange tijd geen *lieu de mémoire* is geworden in Zutphen, moet onderzocht worden hoe het mechanisme van een *lieu de mémoire* eigenlijk werkt; wanneer wordt iets een herinneringsplaats en waarom? Welke actoren spelen daarbij een rol? Door te kijken hoe dit mechanisme functioneert wordt een toevoeging gedaan aan bestaande literatuur over *lieux de mémoire*, die zich vaak richt op wisselende betekenisgeving aan plaatsen van herinnering en minder op de vraag hoe en waarom iets in eerste instantie een herinneringsplaats heeft kunnen worden. Zutphen is daarbij in deze scriptie een soort casus voor de werking van een *lieu de mémoire* met als uitgangspunt het bombardement dat logischerwijs een identiteitsbepalende herinneringsplaats zou moeten zijn. De betekenis die aan het bombardement werd gehecht en de draagwijdte van de gebeurtenis in de stad staan hierbij centraal.

De onderzoeksvraag die hieruit voortkomt luidt als volgt: Hoe kan het dat het geallieerde bombardement op Zutphen sinds 14 oktober 1944 tot het begin van de eenentwintigste eeuw nauwelijks een rol heeft gespeeld in de stedelijke identiteit en oorlogsherdenkingscultuur? Om deze vraag te kunnen

³⁹ Johan Dell, *Zutphen in dagen van spanning. Gedenkschrift over de belegering en de bevrijding van Zutphen* (Zutphen 1945); Jan Kreijenbroek, *Zutphen in oorlogstijd. Van jaar tot jaar, van maand tot maand* (Arnhem 1994); Niek Megens, *Zutphen. De verdwenen stad. Voor, tijdens en na het bombardement van 1944* (Zutphen 2011); Frijhoff, Looper, van der Kluit e.a. eds., *Geschiedenis van Zutphen*, 190-198.

beantwoorden zijn drie deelthema's geformuleerd, die gaan over hoe de Zutphense omgang met de materiële oorlogsschade tijdens de wederopbouw iets zegt over de identiteit die de stad wilde uitdragen, welke belangrijke oorlogsgedenktekens - met welk verhaal - er door en voor wie werden opgericht (tussen 1940 en 1950), en over hoe de dynamiek van de Zutphense oorlogsherdenkingscultuur eruitzag tussen 1945 en 2019.

Bronnen en methode

De drie hierboven geformuleerde deelthema's zijn samen nodig om een compleet antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag. Allereerst is het onderzoeken van de wederopbouwperiode belangrijk voor het beantwoorden van de hoofdvraag, omdat de naoorlogse omgang met de door het bombardement veroorzaakte materiële schade veel zegt over de stadsidentiteit die Zutphen toen wilde uitdragen, de rol van het bombardement binnen die identiteit en welke actoren hierbij betrokken waren. In het onderzoeken van gedenktekens en herdenkingsplechtigheden draait het vervolgens om de vraag welke gebeurtenissen en slachtoffergroepen er door welke herdenkende actoren op welk moment werden herdacht, en hoe dit paste binnen de Zutphense identiteit en herdenkingscultuur. De drie thema's geven samen een compleet overzicht van de belangrijkste materiële en immateriële thema's waarin het bombardement na de oorlog – tot op heden – een rol speelde, of naar verwachting had moeten spelen. Samen kunnen zij zo de vraag beantwoorden hoe het kan dat het bombardement in Zutphen lange tijd een kleine rol speelde in zowel stadsidentiteit als herdenkingscultuur.

In het eerste hoofdstuk draait het om de vraag hoe Zutphen omging met de materiële oorlogsschade aan de stad in de naoorlogse wederopbouwperiode tussen grofweg 1945 en 1965. Tijdens de wederopbouw in Zutphen werden alle materiële gevolgen van het bombardement aangepakt. De manier waarop dat werd gedaan is veelzeggend over de identiteit die Zutphen na de oorlog wilde uitdragen. Centraal staat de relatie tussen het bombardement, de wederopbouwmaatregelen – en welke actoren daarbij betrokken waren – en de Zutphense stadsidentiteit. Daaruit kan worden afgeleid in hoeverre het bombardement tijdens deze periode aan de basis van de wederopbouwmaatregelen wel of niet als identiteitsbepalende gebeurtenis werd beschouwd. Om de omgang met de materiële schade te onderzoeken wordt gebruik gemaakt van krantenartikelen over de wederopbouw en van documenten en correspondentie uit het archief van het Zutphense wederopbouw bureau en van de gemeente Zutphen in de periode 1945-1965.

Ten tweede zal deze scriptie ingaan op de belangrijkste fysieke oorlogsmonumenten en - gedenktekens die in Zutphen zijn opgericht tijdens en na de oorlog. Het gaat hierbij om het ontstaan van deze gedenktekens, het verhaal achter hun plaatsing en de betrokken actoren in grofweg de periode tussen 1940 en 1950. De gedenktekens en de personen of gebeurtenissen die zij herdenken zijn veelzeggend over de slachtoffergroepen en gebeurtenissen waar Zutphen in deze periode waarde aan

hechte – en de rol van het bombardement daarin. Er wordt hier enkel aandacht besteed aan het verhaal achter de gedenktekens op het moment van oprichting, omdat deze verhalen in veel gevallen decennialang hetzelfde bleven.

De dynamiek van de Zutphense herdenkingscultuur – en dus ook eventuele veranderingen in de betekenisgeving aan gedenktekens – wordt in het laatste hoofdstuk behandeld. Herinneren en herdenken zijn immers dynamische processen, zoals blijkt uit de literatuur. In dit hoofdstuk gaat het om de herdenkingscultuur in Zutphen, met als rode draad de betekenisgeving aan het bombardement in de periode van 1945 tot en met eind 2019.⁴⁰ Met herdenkingscultuur wordt hier de door de gemeente aangestuurde stedelijke herdenkingscultuur bedoeld, hoewel ook particuliere initiatieven aan bod zullen komen. Veranderingen in de herdenkingscultuur worden chronologisch behandeld. De interactie met gedenktekens door de jaren heen kan zo ook beschreven worden; de dominante verhalen daarbij zijn in het vorige hoofdstuk geschetst, waardoor het derde hoofdstuk enkel de veranderingen kan toelichten. Net als fysieke monumenten zegt de herdenkingscultuur veel over wie en wat er in de Zutphense oorlogsherinnering - door verscheidene actoren - op welk moment een rol speelde.

Zowel in hoofdstuk 2 als hoofdstuk 3 zal aan bod komen welke actoren betrokken zijn bij het oprichten van monumenten en bij herdenkingen, volgens de eerder genoemde *social agency approach* van onder meer Benvindo, Peeters en van Ginkel. Om veranderende betekenissen die aan monumenten en herdenkingen worden toegeschreven te kunnen onderzoeken, zullen de actoren die betekenisgeven immers ook moeten worden onderzocht: zij bepalen of iets wel of niet identiteitsbepalend is. Voor beide hoofdstukken is daarbij gebruik gemaakt van krantenartikelen en van het gemeentearchief omtrent het plaatsen van monumenten en het organiseren van herdenkingen.⁴¹ Deze bronnen hebben tot gevolg dat er minder gezegd kan worden over de betrokken actoren die niet in deze bronnen voorkomen, wat voornamelijk particulieren en hun herdenkings- en herinneringsinitiatieven betreft.

Bij de krantenartikelen is een steekproef gedaan om het overzichtelijk te houden, waarbij elke vijf jaar de maanden april, mei en oktober zijn onderzocht: de (dagen rondom) jubilea van de Zutphense bevrijding, de nationale bevrijding en het bombardement op de stad. Dit zijn de belangrijkste momenten van herdenken en herinneren. Deze scriptie richt zich weliswaar op het bombardement op de stad, maar om de rol daarvan in Zutphen te kunnen onderzoeken zal de gehele oorlogservaring en de herdenking daarvan onderzocht moeten worden.

⁴⁰ Omdat het een zich continu ontwikkelend onderwerp betreft moest ergens een eindpunt worden gekozen; er is gekozen voor eind vorig jaar zodat ontwikkelingen die verklaard moeten worden niet te dicht op het heden zouden zitten en daarin zouden doorwerken, waardoor het overzicht verloren zou gaan.

⁴¹ Voor de krantenartikelen betreft het één krant onder verschillende namen: de *Zutphense Courant* tot 1946, het *Zutphens Dagblad* tot 1994, het *Gelders Dagblad* tot 2003 en tot slot *De Stentor*.

Hoofdstuk 1: ‘Stad van antieken schoonheid en bereidheid tot den nieuwen tijd’

Het bombardement op Zutphen op 14 oktober 1944 liet enorme sporen na. Niet enkel mentaal, maar ook fysiek vanwege de enorme verwoestingen die het aanrichtte in de binnenstad. Ten gevolge van het bombardement was een deel van de historische stad voorgoed verdwenen, weggevaagd door bommen en veranderd in wederopbouwarchitectuur. In dit hoofdstuk draait het om de vraag hoe Zutphen omging met de materiële oorlogsschade aan de stad en wat dit zei over de identiteit die de stad wilde uitdragen, grofweg tussen 1945 en 1965. Het is belangrijk dit materiële thema te onderzoeken, omdat de omgang met de schade bepalend was voor de rol die het bombardement kon spelen in de identiteit die de stad wilde uitdragen. Eerst zal worden belicht hoe de wederopbouw in Zutphen in gang werd gezet en welke actoren daarbij een rol speelden. Vervolgens gaat het over de rol van het bombardement in het ideaal van de vroege naoorlogse stadsidentiteit, en daarna over de latere praktijk die veelal niet aan die wensen kon of wilde voldoen.

Na de bevrijding op 5 mei 1945 begon voor heel Nederland de zogenaamde wederopbouwperiode, die tot ongeveer 1965 zou duren.⁴² Tijdens de wederopbouw nam de nationale overheid een sturende rol aan, met Johan Ringers als regeringscommissaris en daarmee verantwoordelijke voor alle bouwnijverheid in naoorlogs Nederland.⁴³ Nederland was erg verarmd, zo’n half miljoen mensen had geen huis meer, en ongeveer anderhalf miljoen inwoners had een beschadigde woning. Er heerste dus een enorme woningnood, die toenam doordat de bevolking groeide. De wederopbouw was hierdoor met name een kwestie van volkshuisvesting.⁴⁴

Het einde van de Tweede Wereldoorlog betekende dus geen einde aan de zorgen, zo ook in Zutphen. De stad was ernstig beschadigd en moest opnieuw worden opgebouwd. Hiervoor werd in de zomer van 1945 een wederopbouw bureau opgericht, dat viel onder de gemeentewerken en zich enkel met de materiële opbouw van Zutphen zou bezighouden.⁴⁵ Dat Zutphen als stad een eigen

⁴² Eric de Lange, *Sober en solide. De wederopbouw van Nederland 1940-1965* (Rotterdam 1995) 7, 31.

⁴³ De Lange, *Sober en solide*, 12, 14; Koos Bosma, Cor Wagenaar eds., *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (Rotterdam 1995) 12.

⁴⁴ De Lange, *Sober en solide*, 51; Marieke Kuipers, *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland* (Zwolle 2002) 48.

⁴⁵ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, brief van burgemeester de Jonge aan wethouders over inlichtingen wederopbouw (24 november 1944); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, notulen conferentie wederopbouw (23 juli 1945); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, historisch overzicht Zutphen; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, nota aan burgemeester de Jonge namens de te Zutphen gevestigde architecten, leden van den BNA en de daar gevestigde aannemers en leden van de Vakgroep B & U afd. Zutphen (21 juli 1945); ‘De heer Ketel sprak voor de V.U., *Zutphens Dagblad* (12 oktober 1947); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2123, notulen vergadering plaatselijke commissie wederopbouw Zutphen (26 november 1945);

wederopbouw bureau kreeg was bijzonder: eigenlijk zou het onder een bureau voor de gehele Achterhoek vallen, maar omdat Zutphen zo beschadigd was werd een uitzondering gemaakt.⁴⁶ Naast Zutphense krachten, werden voor het wederopbouw bureau twee architecten aangesteld van buiten Zutphen. Willem Witteveen, die ook nauw betrokken was geweest bij het Rotterdamse wederopbouw plan, zou zich bezig gaan houden met grote bedrijfsvragen zoals de industrie, havens en spoorwegen. Architect Johannes Kuiper was aangesteld voor het wederopbouw plan van de stadskern.⁴⁷

Uit een inventarisatie van het wederopbouw bureau op 5 augustus 1946 bleek dat er door zowel het bombardement als de bevrijdingsgevechten van de ongeveer 6000 panden in de stad zo'n 396 waren verwoest, 1020 zwaar en minder zwaar beschadigd (met herstelkosten boven de drieduizend gulden), en 4073 licht beschadigd (met herstelkosten onder de drieduizend gulden). Ook waren

De hoek van de Rozengracht en Barltheze, oktober 1944. Bron: Erfgoedcentrum Zutphen (0263) inv.nr. 51.

er zestig gebouwen afgebroken door de Duitse bezetter, met name voor het versterken van de IJssellinie. Naast beschadigde woningen waren ook alle bruggen verwoest en vele bedrijven en fabrieken beschadigd. De schade was hiermee lang niet zo groot als in bijvoorbeeld Rotterdam of Nijmegen, maar relatief gezien was het grootste deel van Zutphen wel door de oorlog beschadigd geraakt. In totaal waren slechts zeven woningen in de hele stad geheel onaangeraakt gebleven.⁴⁸ Naast de vele vernietigde of

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2121, besluit tot opheffing plaatselijk Bureau Wederopbouw Zutphen m.i.v. 1 januari 1949 (november 1948).

⁴⁶ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, notulen conferentie wederopbouw (23 juli 1945); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, historisch overzicht Zutphen; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, nota aan burgemeester de Jonge namens de te Zutphen gevestigde architecten, leden van den BNA en de daar gevestigde aannemers en leden van de Vakgroep B & U afd. Zutphen (21 juli 1945).

⁴⁷ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2123, brief van P. Verhagen aan burgemeester de Jonge van Zutphen over aanwijzen architecten en stedenbouwkundigen en instellen adviescommissie wederopbouw (30 juli 1945); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2123, brief van burgemeester en wethouders Zutphen aan wederopbouwarchitect Kuiper; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2123, brief burgemeester de Jonge aan P. Verhagen (19 mei 1945); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van het Bureau Wederopbouw van de gemeente Zutphen (1945-1953) (0103), inv.nr. 39, verslag van het bezoek van dr.ir. J. Ringers, minister van Openbare Werken en Wederopbouw aan de gemeente Zutphen (1946).

⁴⁸ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, brief hoofd plaatselijk bureau wederopbouw J. Ketel aan burgemeester de Jonge (5 augustus 1946); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2127,

beschadigde gebouwen moesten onder meer straten en wegen, straatverlichting, riolering en waterleidingen worden hersteld.⁴⁹ Pas in augustus 1948 werd het wederopbouwplan voor de stad, dat zowel herstel als nieuwbouw voor ogen had, officieel goedgekeurd door het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. Er was een tekort aan geschoolde arbeiders, geld en materialen, maar Zutphen kon aan de slag.⁵⁰

Het vroege wederopbouwideaal

In het vroege wederopbouwbeleid van Zutphen ging de aandacht vooral uit naar de instandhouding van het historische karakter van de stad. Hierin was Zutphen niet alleen. In heel naoorlogs Nederland werd veel waarde gehecht aan kunst en cultuur, in een poging de ellende van de oorlog te overwinnen en het Nederlandse doorzettingsvermogen te tonen. Dit sluit aan bij het traditionalistische karakter van de zeer vroege wederopbouw, dat tijdens de oorlog opkwam – onder andere in Middelburg – en in de loop van de jaren 1950 werd verruild voor een modernistischer karakter. De traditionalistische wederopbouw richtte zich, als reactie op de bezetter, met name op het eigene van de nationale architectuur en stedenbouw.⁵¹ Daarom werd ook overal aandacht besteed aan beschadigde monumenten en de reparatie daarvan.

Het bombardement had hierbij in Zutphen in eerste instantie een sturende rol in de vroege naoorlogse stadsidentiteit. Veel Zutphenaren leken zich namelijk pas bewust te worden van de vele historie die zichtbaar was in de stad, juist nadat veel historische gebouwen door het bombardement waren weggevaagd. Het bombardement was daarmee de oorzaak voor het feit dat Zutphen zichzelf tijdens en direct na de oorlog een intrinsiek historische identiteit ging toeschrijven.⁵² Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Rotterdam, waar het verwoestende bombardement er juist voor zorgde dat de stad ging

toelichting totale kostenbegroting wederopbouwplan Zutphen; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 26, notulen van de vergaderingen van het college van burgemeester en wethouders (1944-1945); Rosendaal, *Nijmegen* 44, 24.

⁴⁹ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, overzicht belangrijke vraagstukken rondom de naoorlogse wederopbouw Zutphen (27 maart 1945)

⁵⁰ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2127, brief minister van financiën aan burgemeester de Jonge van Zutphen (17 december 1947); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, 'Zutphen in de toekomst', *Zutphense Courant* (1945); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 181, nieuwjaarsredevoering burgemeester (22 februari 1949); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2127, bescheiden met officiële goedkeuring wederopbouwplan (5 augustus 1948); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2127, brief van college van burgemeester en wethouders Zutphen aan wederopbouwarchitect Kuiper (6 augustus 1948); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2127, brief van directeur gemeentewerken Zutphen aan burgemeester en wethouders Zutphen over wederopbouwplan (31 december 1948)

⁵¹ De Lange, *Sober en solide*, 21; Kuipers, *Toonbeelden van de wederopbouw*, 16; Bosma en Wagenaar eds., *Een geruisloze doorbraak*, 17.

⁵² 'Oude steden in Gelderland en Overijssel', *Zutphense Courant* (april 1946); 'Verleden en heden', *Zutphense Courant* (1946).

moderniseren en een toonbeeld van de nieuwe tijd werd.⁵³ Dat het in Zutphen een geallieerd bombardement betrof werd geen speciale waarde aan gehecht; het ging meer om de schade die er gevolg van was. Tegelijkertijd kreeg het bombardement zelf in Zutphen, aangezien de nadruk op de vooroorlogse historie kwam te liggen, juist geen belangrijke plek in deze identiteit. De heersende mentaliteit werd er een die poogde te zorgen dat de oude en monumentale gebouwen die waren behouden, in een nieuwe doch ‘waardige’ omgeving zouden komen door middel van de wederopbouw.⁵⁴ Deze wederopbouw moest daarmee recht doen aan de Zutphense (materiële) historie, met Zutphen als ‘een van de oudste steden van het land’ waarin men eerbied had voor de geschiedenis van de stad. In het wederopbouwplan stond dan ook aangegeven dat het stadscentrum ‘in verband met het oorspronkelijke karakter zoo gaaf en ongewijzigd mogelijk’ gehouden moest worden.⁵⁵

In de eerste versies van het wederopbouwplan van Zutphen – voordat deze officieel werd goedgekeurd – stond de aandacht voor de instandhouding van het historische karakter dan ook centraal. Om te zorgen dat het overgebleven historische stadsdeel inderdaad in een passende omgeving zou terechtkomen werd door gemeentelijk architect B. Moritz onderzoek gedaan naar historisch en architectonisch belangrijke gebouwen die door de oorlog waren beschadigd, en die eventueel herbouwd of hersteld konden worden. Moritz deed daarnaast ook onderzoek naar voorgaande uitbreidingen en ontwikkelingen, om de opbouw en uitbreiding van Zutphen te laten passen binnen de historische ontwikkelingsgang van de stad.⁵⁶ Verder poogden vroege wederopbouwplannen van de stad te beletten dat historische gevels werden bepleisterd, en stonden er enkele gebouwen op de lijst om ontleisterd te worden ‘ter verfraaiing van het stadsbeeld’.⁵⁷ De Zutphense monumentencommissie had, aansluitend bij het onderzoek van Moritz, ook een lijst samengesteld van gebouwen die volgens de commissie niet gesloopt mochten worden vanwege hun monumentale waarde. Het historische stadsbeeld stond hierin centraal.⁵⁸

De monumentencommissie maakte niet enkel een lijst met gebouwen die niet gesloopt mochten worden, maar zette zich in het algemeen in voor het behoud van het ‘oude stadsbeeld met eigen karakter’,

⁵³ De Lange, *Sober en solide*, 62; Kuipers, *Toonbeelden van de wederopbouw*, 16-17; Bosma en Wagenaar eds., *Een geruisloze doorbraak*, 15.

⁵⁴ ‘Oude steden in Gelderland en Overijssel’, *Zutphense Courant* (april 1946).

⁵⁵ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van het Bureau Wederopbouw van de gemeente Zutphen (1945-1953) (0103), inv.nr. 2127, vaststellen basisplan wederopbouw gemeente Zutphen (1946); ‘Verleden en heden’, *Zutphens Dagblad* (1946); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 181, nieuwsjaarsredevoering burgemeester (4 januari 1960); ‘Ir. Kuiper over de wederopbouw van Zutphen’, *Zutphense Courant* (30 april 1946).

⁵⁶ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, maandelijkse rapporten van gemeentelijk architect B. Moritz (1946).

⁵⁷ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van het Bureau Wederopbouw van de gemeente Zutphen (1945-1953) (0103), inv.nr. 36, verslagen van besprekingen van de burgemeester en wethouders met leden van het Wederopbouw bureau over het wederopbouw- en uitbreidingsplan (30 augustus 1945); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, rapport monumentencommissie over de wederopbouw in Zutphen (juli 1945).

⁵⁸ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, rapport monumentencommissie over de wederopbouw in Zutphen (juli 1945).

waarbij de gemeentelijke overheid volgens hen een belangrijke rol moest spelen.⁵⁹ De commissie pleitte voor het herstel van monumenten, ook als deze zwaar beschadigd waren; restauratiewerk kost weinig materiaal, waardoor er gemakkelijk en snel met dergelijke opbouw begonnen kon worden. Hoewel de commissie begrip had voor het feit dat de aandacht van de gemeente meer toeging naar de compleet verwoeste wijken dan naar monumenten, benadrukten zij dat het herstellen van gebouwen onder hoge eisen moest gebeuren, zodat het niet uit de toon zou vallen en het ‘algemene aspect’ van historisch Zutphen zou schaden. Daarnaast zouden er geen nieuwe huizen gebouwd mogen worden die misplaatst zouden zijn in de historische stad.⁶⁰ De monumentencommissie benadrukte met name dat ‘op de tekentafel ontworpen’ nieuwe woonwijken, met rechte straten en geometrische patronen, niet zouden passen in een eeuwenoude stad zoals Zutphen; wie het verleden op die wijze uitwiste, had ook geen recht om aan de toekomst te bouwen, aldus de commissie.⁶¹

Noodzakelijke vooruitgang: wederopbouw in de praktijk

Hoewel in sommige gevallen wel gepoogd werd modern te bouwen met als inspiratie de ‘oude schoonheid’ van de stad, was het op een leeg vel ontwerpen van wijken met rechte straatpatronen precies wat er in de loop van de wederopbouw in heel Nederland vaak gebeurde. Het schoolvoorbeeld van een dergelijke wederopbouwpraktijk is Rotterdam, waar ten gevolge van het bombardement op de stad in 1940 het grootste deel van de stad werd opgebouwd op modernistische wijze.⁶² Zutphen had in eerste instantie dus een tegenovergestelde reactie op het bombardement, waarbij werd gepoogd vast te houden aan de historische identiteit en traditionalistisch bouwen. Tegelijkertijd bleek het historische ideaal van de monumentencommissie en de vroege wederopbouwplannen al snel niet haalbaar. De naoorlogse praktijk vroeg om andere maatregelen die leidden tot snel, goedkoop en modern bouwen. De aanwezigheid van onder andere Witteveen – beïnvloed door de Rotterdamse wederopbouw – zorgde daarnaast ook langzamerhand voor de komst van modernistische bouwidealën die niet met de traditionalistische bouw te rijmen waren. Het bleef een ideaal van de gemeente en van het wederopbouwbureau om het centrum zo ongeschonden mogelijk te laten, maar nieuwbouw werd enkel volgens moderne principes gebouwd. Het vroege wederopbouwideaal en de visie van de monumentencommissie kwamen zo tegenover de nieuwe visie van de gemeente en het wederopbouwbureau te staan.

Het bombardement had enorme gaten geslagen in de stad, waardoor velen hun huis waren verloren. Zoals in de rest van Nederland ook het geval was, kampte Zutphen echter met een tekort aan

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, rapport monumentencommissie over de wederopbouw in Zutphen (juli 1945).

⁶¹ Ibidem.

⁶² De Lange, *Sober en solide*, 62; Kuipers, *Toonbeelden van de wederopbouw*, 16-17; Bosma en Wagenaar eds., *Een geruisloze doorbraak*, 15; Wim Denslagen, *Romantic modernism. Nostalgia in the world of conservation* (Amsterdam 2009) 96-97.

bouwmaterialen en geschoolde arbeiders. Daarnaast had de stad een enorm begrotingstekort. Het herstellen van beschadigde woningen was dus niet zomaar mogelijk.⁶³ Tegelijkertijd was er een enorme nationale bevolkingsgroei. Dat betekende voor Zutphen dat er niet alleen huizen hersteld moesten worden, maar ook dat er veel nieuwe woningen bij moesten komen. De overheid wees echter per jaar woningcontingenten toe aan gemeentes, wat betekende dat Zutphen niet zoveel kon bouwen als het zou willen, als er daarvoor al genoeg materiaal en arbeiders beschikbaar waren.⁶⁴ Men poogde aan de hoge vraag naar woningen te voldoen door eerst licht beschadigde woningen te herstellen, alvorens met de grotere verwoestingen aan de slag te gaan, zodat zo snel mogelijk meer woningen beschikbaar zouden komen. Er was echter niet tegen de hoge vraag aan te bouwen.⁶⁵

Woningnood werd een prangende kwestie in Zutphen.⁶⁶ Het zorgen voor een ‘passend’ uiterlijk in historische stijl binnen het stadsbeeld en de kwaliteit van hetgeen er werd gebouwd, werd door de grote vraag naar woningen ondergeschikt aan het snel bouwen van veel woningen.⁶⁷ In heel Nederland zorgden de woningnood en het gebrek aan geld, geschoolde arbeiders en materiaal voor standaardisering en haast in de woningbouw, waarin eenvormige woningen werden gebouwd aan rechte straten; een beeld dat steden voor de oorlog nooit hadden kunnen bedenken.⁶⁸ In Zutphen leidden dergelijke maatregelen tot de bouw van woningen die niet pasten bij het ideaal van Zutphen als historische stad; de woningen werden snel en goedkoop gebouwd en bestonden onder meer uit flats, duplexwoningen en korrelbetonwoningen.⁶⁹ Zo werden er in 1965 bijvoorbeeld 504 galerijflats in de stad gebouwd als ‘een stoot in het hart van de grote vijand, de woningnood’. Dergelijke flats werden gebouwd volgens modernistische bouwidealën: het was snel en goedkoop, maar voldeed ook aan moderne eisen als ‘licht, lucht en ruimte’.⁷⁰

Zutphen had niet enkel nieuwe woningen nodig, maar ook andere gebouwen en voorzieningen. De stad had zich als doel gesteld een centrumfunctie binnen de omliggende regio in te nemen; een functie die het al eeuwen had, maar waarvoor nu hard voor het behoud ervan gewerkt moest worden.⁷¹

⁶³ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2127, Begroting kosten wederopbouw door wederopbouwbureau Zutphen (8 augustus 1946); ‘Bouwplan 1946 gepubliceerd. Ringers doet een dringend beroep op gemeenschapszin’, *Zutphense Courant* (15 maart 1946).

⁶⁴ Kuipers, *Toonbeelden van de wederopbouw*, 33.

⁶⁵ ‘Slechts de burgemeesters mogen woonruimte vorderen’, *Zutphense Courant* (27 maart 1946).

⁶⁶ ‘Keuze tussen verlies cultuurgrond of stopzetting woningbouw. De Raad talt’, *Zutphens Dagblad* (4 oktober 1949).

⁶⁷ ‘29 december slechts 43 woningen voor 1949’, *Zutphens Dagblad* (19 december 1948); Koos Bosma, *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg 1940-1948* (Rotterdam 1988) 132-133.

⁶⁸ Kuipers, *Toonbeelden van de wederopbouw*, 35; J. Vredenberg, *Wederopbouw. Stedenbouw en architectuur in Arnhem 1945-1965* (Utrecht 2004) 8.

⁶⁹ ‘Extra contingent van 200 woningen in gevaar door beschamende medewerking der burgerij’, *Zutphens Dagblad* (30 december 1950).

⁷⁰ Kuipers, *Toonbeelden van de wederopbouw*, 15.

⁷¹ ‘Zutphens wel en wee in het afgelopen jaar. Hooge gasten bezochten onze stad’, *Zutphense Courant* (31 december 1946); ‘Verleden en heden’, *Zutphense Courant* (1946); ‘Herstel, vernieuwing, uitbreiding. Een nieuw centrum, Zutphen ontsluit zich. Ingrijpende veranderingen in het stadsbeeld’ *Zutphens Dagblad* (17 januari 1948);

Om een streekcentrum te kunnen worden moest de stad zich flink ontwikkelen. Enerzijds richtte de stad zich hier juist op zijn geschiedenis; zo wilde Zutphen bijvoorbeeld meer bezoekers trekken door 's avonds oude bouwwerken te verlichten en dus in te spelen op de materiële historie.⁷² Anderzijds moesten er vooral vernieuwingen komen om een centrum te kunnen zijn. Zutphen was al lange tijd een handelscentrum en bezat veel winkels en groothandelsbedrijven, maar er was meer nodig om de centrumfunctie te kunnen vervullen.⁷³ In het wederopbouwplan van de stad werden daarom onder andere plannen gemaakt voor een schouwburg en concertzaal, verbetering van het ziekenhuis, verbeterde onderwijsmogelijkheden en mogelijkheden voor sport. Ook straten die goed verzorgd waren werden van belang geacht, met elektrische lantaarnpalen en trottoirs voor voetgangers.⁷⁴ Misschien wel de belangrijkste maatregel die genomen moest worden was echter de aanleg van goede wegen en overige verkeersmiddelen; Zutphen moest zich beter openstellen voor binnenkomend verkeer.⁷⁵

Aanbouw van de nieuwe verkeersbrug (1945-1946). Bron: Erfgoedcentrum Zutphen (0263) inv.nr. 51.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 181, nieuwsjaarsredevoring burgemeester (11 januari 1954); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2127, Begroting kosten wederopbouw door wederopbouwbureau Zutphen (8 augustus 1946).

⁷² Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 181, nieuwsjaarsredevoring burgemeester (11 januari 1954).

⁷³ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2127, Begroting kosten wederopbouw door wederopbouwbureau Zutphen (8 augustus 1946).

⁷⁴ 'Verleden en heden', *Zutphense Courant* (1946)

⁷⁵ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2127, Begroting kosten wederopbouw door wederopbouwbureau Zutphen (8 augustus 1946); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 181, nieuwsjaarsredevoring burgemeester (11 januari 1954).

Het bombardement gaf in dit geval niet enkel problemen, maar ook mogelijkheden. Om bij de centrumfunctie passende verkeersmaatregelen mogelijk te maken, moest de stad immers worden opengebroken. Van de verwoestingen die de stad door de oorlog was aangedaan, werd in dit geval gebruik gemaakt.⁷⁶ De schade door het bombardement kon zo in zekere zin bijdragen aan Zutphens nieuwe identiteit van ‘moderne centrumstad met historisch karakter’, hoewel de gebeurtenis zelf geen rol speelde in de identiteit die de stad daarmee wilde uitdragen. Zutphen had al langer de wens om de stad te ontsluiten, en door de oorlogsverwoestingen kon deze gemakkelijker in vervulling gaan; in onbeschadigd maar overvol vooroorlogs Zutphen zou het langer hebben geduurd om voor verkeersdoorbraken te zorgen. Zo werden bijvoorbeeld plannen gemaakt voor een brede verkeersweg vanaf de IJsselbrug, die het oude stationsplein zou doorkruisen en waarvoor een beschadigd huizenblok tussen de Stationsweg en Brugstraat werd afgebroken.⁷⁷ De beschadigde naoorlogse stadsdelen dwongen de gemeente zo om niet enkel na te denken over het opvullen van lege ruimten, maar over stedelijke problemen die opgelost konden worden door gebruik te maken van die lege ruimten.⁷⁸

Hoe de omgang met de materiële oorlogsschade in de wederopbouw Zutphens identiteit bepaalde maakte dus een ontwikkeling door. In eerste instantie had de bombardementsschade het historisch besef versterkt, waardoor de eerste reactie van het wederopbouwbureau en andere actoren zoals de monumentencommissie en de gemeentearchitect was om vast te houden aan Zutphens historische identiteit. Door de enorme woningnood, het tekort aan materialen en arbeiders en door modernistische bouwidealen van onder andere Witteveen bleek het traditionalistische wederopbouwideaal echter al gauw niet gewenst noch haalbaar. Volgens de vernieuwde visie van de gemeente en het wederopbouwbureau moest er snel, goedkoop en modernistisch gebouwd worden. Deze visie kwam tegenover de oude wederopbouwplannen en de monumentencommissie te staan. Naast de noodzaak van het snelle en goedkope bouwen wilde Zutphen ook een moderne centrumstad worden. Hoewel het ideaal bleef dat de binnenstad niet aangetast mocht worden, waren moderniseringen nodig en werden beschadigde stadsdelen niet hersteld, maar opengebroken ten bate van verkeerswegen. Daarbij werd gebruik gemaakt van de bombardementsschade. Zowel in het historische ideaal als bij het moderniseren van de stad werkte het bombardement dus als katalysator voor ontwikkelingen, maar speelde het zelf geen rol in de identiteit van ‘moderne centrumstad met historisch karakter’ die Zutphen

⁷⁶ ‘Herstel, vernieuwing, uitbreiding. Een nieuw centrum, Zutphen ontsluit zich. Ingrijpende veranderingen in het stadsbeeld’ *Zutphens Dagblad* (17 januari 1948).

⁷⁷ ‘Herstel, vernieuwing, uitbreiding. Een nieuw centrum, Zutphen ontsluit zich. Ingrijpende veranderingen in het stadsbeeld’ *Zutphens Dagblad* (17 januari 1948); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 148, ‘En het leven gaat verder’, *Dagblad voor Graafschap en Veluwezoom* (1945); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, rapport monumentencommissie over de wederopbouw in Zutphen (juli 1945).

⁷⁸ ‘Herstel, vernieuwing, uitbreiding. Een nieuw centrum, Zutphen ontsluit zich. Ingrijpende veranderingen in het stadsbeeld’ *Zutphens Dagblad* (17 januari 1948); Kuipers, *Toonbeelden van de wederopbouw*, 18.

wilde uitdragen. Die identiteit ertoe dat Zutphen te boek kwam te staan als zowel stad van ‘antiek schoonheid’ als stad vol ‘bereidheid tot den nieuwen tijd’.⁷⁹

⁷⁹ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118 historisch overzicht Zutphen (geen jaartal); ‘De plannen voor de eerstkomende jaren. Dichting van de Baakse Overlaat’, *Zutphens Dagblad* (28 december 1949); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 181, nieuwjaarsredevoering burgemeester (30 januari 1950); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 181, nieuwjaarsredevoering burgemeester (15 januari 1952).

Hoofdstuk 2: Herinnering in steen. Oorlogsgedenktekens in Zutphen

In dit hoofdstuk staan de belangrijkste oorlogsgedenktekens in Zutphen centraal. Deze gedenktekens speelden en spelen in wisselende mate als enige gedenktekens een rol in gemeentelijke oorlogsherdenkingen in de stad. De gedenktekens bieden op zichzelf geen verklaring voor het feit dat het bombardement op Zutphen lange tijd geen identiteitsbepalende gebeurtenis is geworden in de stad. Toch is het belangrijk ze te onderzoeken om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden. Oorlogsgedenktekens hebben de mogelijkheid om een *lieu de mémoire* te worden, als zij een belangrijke rol spelen in herdenkingen en als de betrokken actoren hen een bepaalde symbolische en identiteitsbepalende functie toeschrijven. Door in dit hoofdstuk te onderzoeken door wie de belangrijkste gedenktekens in de stad zijn opgericht, voor wie of wat ze waren bedoeld en welke functie zij hadden, wordt licht geworpen op de wijze waarop Zutphen met de oorlog is omgegaan en welke personen of gebeurtenissen daarbinnen belangrijk waren. Daarmee kan duidelijkheid worden verkregen omtrent de vraag hoe het kan dat het bombardement daarbinnen lange tijd geen belangrijke rol innam. Het gaat daarbij om de periode tussen grofweg 1940 en 1950, waarin de betrokken oorlogsgedenktekens werden opgericht, met betekenisgeving die veelal decennia bleef bestaan. Deze gedenktekens worden inmiddels nog steeds gebruikt in Zutphense oorlogsherdenkingen. Eerst komen de gedenktekens waarbij ‘passieve’ slachtoffers worden herdacht aan bod, waarna de gedenktekens voor ‘actieve’ slachtoffers worden besproken.

Direct na de Tweede Wereldoorlog ontstond in het hele land behoefte om te herdenken en bijbehorende gedenktekens op te richten. Tegelijkertijd ontstond er ook meteen allerlei nationale en provinciale regelgeving op dit gebied, om een overvloed aan monumenten te voorkomen. Vanaf 15 oktober 1945 mochten er volgens koninklijk besluit enkel gedenktekens worden opgericht als daarvoor toestemming was verkregen van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.⁸⁰ Daarnaast werd onder meer de centrale landelijke instantie Het Nationaal Instituut opgericht, waaraan elk voorstel tot gedenktekenoprichting moest worden voorgesteld, en verenigden beeldhouwers en architecten uit het hele land zich in provinciale commissies. Zo was er ook een adviescommissie omtrent oorlogs- en vredesgedenktekens voor de provincie Gelderland in Arnhem, die Zutphen adviseerde maximaal één monument te plaatsen om versnippering te voorkomen.⁸¹ Hoewel er veel verschillende ondernemingen

⁸⁰ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 49-50; Rosendaal, *Nijmegen* 44, 215.

⁸¹ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 52-53; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6128, brief aan burgemeester Zutphen door voorzitter commissie Oorlogs- of Vredesgedenktekens Gelderland A.M. Kuijsten (8 juni 1946); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6128, Brief aan Gelderse Commissie van Oorlogs- of Vredesgedenktekens door burgemeester Zutphen (17 juni 1946); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6127, brief van Nationaal Instituut aan gemeentebesturen Nederland (juni 1945).

ontstonden, waren de vele kanalen het in de vroege naoorlogse periode met elkaar eens over één ding: het belang van een genationaliseerde herinnering aan de oorlogsjaren met sobere, simpele gedenktekens met een duidelijke boodschap.⁸²

‘Passieve’ gedenktekens. Slachtoffers zonder betekenis.

Al in 1945 werden er in Zutphen voorbereidingen getroffen voor de oprichting van een gedenkteken voor de burgerslachtoffers van het bombardement. De initiatiefnemer hiervan was de gemeente, niet de inwoners zelf. Toch speelden de inwoners een cruciale rol: zij zorgden er voor dat het gedenkteken er kwam te staan door financiële bijdragen te doen.⁸³ Onder de inwoners was er dus duidelijk draagvlak voor. Het feit dat de gemeente de initiatiefnemer was, is meer opvallend. Volgens antropoloog Rob van Ginkel werd de oprichting van monumenten voor Joden en voor burgerslachtoffers in grofweg de eerste tien naoorlogse jaren – in tegenstelling tot in Zutphen – veelal aan particulier initiatief overgelaten. Aan laatstgenoemde groepen was het immers lastiger betekenis toe te schrijven: hier was geen sprake van eergevoel of dankbaarheid.⁸⁴ Deze slachtoffers worden door Duitse cultuurwetenschapper Aleida Assmann ook wel ‘passieve’ doden genoemd, in tegenstelling tot de ‘actieve’ doden die met hun dood bewust een ‘offer’ gebracht hebben. Er werden na de oorlog decennia lang actieve en nauwelijks tot geen passieve slachtoffers herdacht.⁸⁵ Toch werd er in Zutphen dus wel een gedenkteken voor opgericht.

Onthulling van het gedenkteken voor burgerslachtoffers (4 mei 1946). Bron: Erfgoedcentrum Zutphen (0003) inv.nr. 2419.

⁸² Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 50-51, 54, 105, 107; Susan Scherpenisse, ‘Oorlogsmonumenten en herinneringscultuur in Gelderland’, *WO2GLD* (2018) 2.

⁸³ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6127, brief aan bestuur van het Fonds van Bijzondere Noden door college burgemeester en wethouders Zutphen (22 maart 1946).

⁸⁴ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 119, 136.

⁸⁵ Frank van Vree, ‘De dynamiek van de herinnering. Nederland in een internationale context’ in: Frank van Vree en Rob van der Laarse eds., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 17-41, aldaar 22, 25; De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, 14-15; Van Ginkel, ‘4 en 5 mei’, 27, 30-32, 35; Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 48, 58, 65-66; Van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 34-25, 27, 29, 39; Rosendaal, *Nijmegen 44*, 198.

Het was de bedoeling dat het Zutphens gedenkteken voor burgerslachtoffers van het bombardement in de buurt zou komen van het gedenkteken voor de gevallen militairen in de meidagen van 1940, op de Algemene Begraafplaats. Hier waren naast deze militairen namelijk ook dertien van de bombardementsslachtoffers begraven.⁸⁶ De Algemene Begraafplaats bevond zich aan de Warnsveldseweg, aan de rand van de stad. Het gedenkteken lag dus buiten het centrum. Daarnaast is een begraafplaats natuurlijk een meer besloten ruimte dan bijvoorbeeld een plein midden in het centrum. Deze locatie had gevolgen voor de rol van het gedenkteken in de herdenkingsplechtigheden in de stad, die juist wel in het centrum plaatsvonden. Hoewel de inwoners, geschaad door het bombardement, van hun financiële bijdragen wellicht liever een meer publiekelijk gedenkteken hadden gezien, besloot de gemeente in dit geval van bovenaf het gedenkteken niet in het centrum van de aandacht te plaatsen. Uiteindelijk werd de grafzerk geplaatst op 6 mei 1946.

Het opschrift en de vorm van het gedenkteken dragen bij aan de onopvallendheid van het gedenkteken en de gebeurtenis waaraan het herinnert. Het teken is meer een grafzerk dan een monument, bedoeld om klein en sober te zijn.⁸⁷ De grafzerk draagt de namen van dertien van de ongeveer honderd slachtoffers en het wapen van Zutphen. Het opschrift luidt:

‘Een onbekende man, een onbekende jongen, een onbekend meisje. Tezamen een klein deel der slachtoffers van een luchtaanval op den 14en October 1944 uitgevoerd, rusten hier, verenigd door een lot, dat U die voorbij gaat moge doen bedenken, dat wij onze naaste lief moeten hebben als ons zelf, een gebod dat wij vergeten waren’.⁸⁸

Opvallend genoeg staat in het opschrift niets over het feit dat de luchtaanval door geallieerde troepen is uitgevoerd. Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat de stad de geallieerde bevrijders niet zwart wilde maken, zoals in Nijmegen voor een deel het geval was.⁸⁹ Zutphen was echter gebombardeerd door Engelse troepen, en bevrijd door de Canadezen. De naoorlogse dankbaarheid ging dan ook enkel uit naar de Canadese bevrijders. In principe leverde dat geen conflict in betekenisgeving op, maar het paste waarschijnlijk alsnog niet binnen de herdenkingscultuur waar dankbaarheid aan de geallieerden een

⁸⁶ Overige slachtoffers werden begraven op religieus toegespitste begraafplaatsen of waren niet teruggevonden; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6127, brief aan Nationaal Instituut door gemeente Zutphen (17 september 1945).

⁸⁷ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6127, brief aan steenhouwerij Hesselink door gemeentesecretaris Zutphen (13 december 1945).

⁸⁸ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, ‘Monumenten en gedenktekens. Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog’, herdenkingsuitgave *Gelders Dagblad* (mei 1995); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6127, brief aan steenhouwer Hesselink door gemeentesecretaris Zutphen (17 april 1946); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6129, nota over onthulling gedenkteken bombardement (4 mei 1946); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6127, brief van steenhouwer Hesselink aan gemeente Zutphen over schets grafmonument bombardement (30 november 1945).

⁸⁹ Rosendaal, *Nijmegen* 44, 10, 14, 312.

belangrijke rol innam. Vooral van belang was echter dat er aan de oorzaak van het bombardement minder waarde werd gehecht dan aan de gevolgen ervan.⁹⁰

De burgemeester zei bij de onthulling van het gedenkteken over het opschrift dat de diepste oorzaak van de oorlog in de mens zelf ligt, ‘in zijn vergeten van het gebod der naasten liefde’. Hij hoopte dat grafzerk mensen zou herinneren aan dat gebod wat ‘ons de oneer, die over ons kwam, kan verhinderen’.⁹¹ Hierdoor stond niet de zinloosheid van de oorlog en deze slachtoffers centraal, maar juist het idee dat mensen er iets van konden leren, dat in de toekomst oorlog voorkomen kon worden zolang mensen zich maar aan het gebod zouden houden. Hoewel de willekeurige bombardementsslachtoffers niet direct te maken hadden met het vergeten gebod der naastenliefde, werd op deze manier alsnog betekenisgeving toegeschreven aan de passieve burgerslachtoffers wiens dood anders enkel ‘zinloos’ was geweest.

Naar verwachting zou het gedenkteken voor burgerslachtoffers in veel opzichten overeenkomen met het gedenkteken voor de Joodse bevolking van Zutphen, aangezien het beide passieve slachtoffergroepen waren waar lange tijd lastig betekenis aan kon worden verleend. De Joodse bevolking paste echter beter in het vroege naoorlogse ‘wij-zij’ verhaal van Nederland versus Duitsland, in tegenstelling tot de burgerslachtoffers die door een geallieerd bombardement waren omgekomen. De Zutphense Joden kregen daardoor gemakkelijker een plaats in de gemeentelijk gestuurde herdenkingscultuur. Gek genoeg werd het Joodse gedenkteken echter niet opgericht door de gemeente, maar door inwoners die hiervoor een commissie oprichtten en circulaire uitgaven om Zutphenaren te vragen een financiële bijdrage te doen.⁹² Hoewel Rob van Ginkel stelde dat het oprichten van gedenkteken voor de Joodse bevolking in de eerste tien jaar na de oorlog vaak aan de overgebleven Joden zelf werd overgelaten, was dat in Zutphen dus niet het geval.⁹³ Ook de onthulling van het monument vond niet plaats in gesloten, Joodse kring; naast de Joodse gemeente en Opperrabbijn Tal waren er onder meer familieleden, stadgenoten die Joodse onderduikers hadden gehuisvest, het college van burgemeester en wethouders, predikanten van de Nederlands Hervormde Gemeente en de deken van de Rooms-katholieke parochie te Zutphen aanwezig.⁹⁴

Hoewel er dus wel degelijk aandacht toeging naar de Joodse slachtoffers vanuit de Zutphense bevolking, stelde opperrabbijn Tal bij de onthulling van het gedenkteken op 30 oktober 1949 dat vele ‘niet-Joodse broeders’ nog niet genoeg bewust zijn van het leed dat Joden tijdens de oorlog hebben

⁹⁰ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 171; Rosendaal, *Nijmegen 44*, 192, 207.

⁹¹ ‘Een gedenksteen op eeregraf onthuld’, *Zutphense Courant* (6 mei 1946).

⁹² ‘Een monument op de Joodse begraafplaats onthuld’, *Zutphens Dagblad* (31 oktober 1949); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de Nederlands-Israëlitische Gemeente van Zutphen (1822-1966) (0284), inv.nr. 83, brief van secretaris kerkbestuur aan opperrabbijn J. Tal (1950).

⁹³ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 44-45.

⁹⁴ ‘Een monument op de Joodse begraafplaats onthuld’, *Zutphens Dagblad* (31 oktober 1949).

geleden.⁹⁵ Er was dus wel aandacht voor Joodse slachtoffers, maar er was (nog) geen sprake van een echt besef van wat de Joodse bevolking overkomen was. Het gedenkteken was volgens Tal dan ook vooral bedoeld voor de Joodse (en andere) generaties na hen. De Joodse bevolking die de oorlog had meegemaakt en overleefd, zou deze nooit kunnen vergeten; de Joden na hen zouden echter ook op de hoogte gesteld moeten worden hoe er met ‘menseneer en mensenlevens’ werd omgegaan tijdens de oorlog. Veelal bevatten dergelijke tekens alleen al symboliek in het feit dat ze op een begraafplaats waren opgericht: de plek waar de vele vermoorde Joden eigenlijk begraven hadden moeten worden.⁹⁶ Burgemeester de Jonge reageerde hierop in zijn toespraak met de woorden dat het monument eenieder dan ook aansprak tot zelfonderzoek.⁹⁷

Het Joodse gedenkteken (1950). Bron: Erfgoedcentrum Zutphen (0003) inv.nr. 2419.

Actieve slachtoffers. ‘Zij vielen voor het vaderland’.

De oorlogsgedenktekens voor de Joodse en burgerslachtoffers zijn de enige twee gedenktekens in Zutphen waarin passieve slachtoffers werden herdacht. In de overige drie belangrijkste oorlogsgedenktekens werden actieve slachtoffers herdacht waarin militairen en verzetslieden die ‘gestorven waren voor de vrijheid’ en waar Zutphen trots op was centraal stonden. Huidige inwoners moesten deze slachtoffers eer bewijzen door die vrijheid te behouden, en samen de schouders eronder te zetten voor de wederopbouw. Deze actieve slachtoffers werden dus, met het idee van een ‘ereshuld’ of ‘opdracht’ voor mensen in het heden ingezet door de nationale en plaatselijke overheden, om te motiveren tot het bouwen aan de ‘herrijzenis’ van Nederland.⁹⁸ Deze groep van ‘onze helden’ hadden dan ook lange tijd het alleenrecht in door de gemeente georganiseerde herdenkingen. De actieve slachtoffers waren het belangrijkste in de identiteit die de gemeentelijke overheid wilde aanhouden en verspreiden in de vroege naoorlogse periode. Deze tendens was te zien in heel Nederland. In Zutphen is dit zichtbaar in het feit dat voor deze slachtoffers gedenktekens werden opgericht in het centrum van de stad, die in herdenkingsplechtigheden een grote rol speelden en nog spelen.

⁹⁵ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr 163, ‘Monumenten en gedenktekens. Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog’, herdenkingsuitgave *Gelders Dagblad* (mei 1995)

⁹⁶ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 120.

⁹⁷ ‘Een monument op de Joodse begraafplaats onthuld’, *Zutphens Dagblad* (31 oktober 1949).

⁹⁸ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 58-59; Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 136; Van Ginkel, ‘4 en 5 mei’, 29.

Bij één gedenkteken voor actieve slachtoffers was echter geen sprake van een centrale locatie in het stadscentrum, namelijk bij het oorlogsgedenkteken voor militairen die tijdens de meidagen in 1940 waren gesneuveld. Dat komt omdat dit gedenkteken al tijdens de oorlog is opgericht. Ondanks de vele restricties die Nederland kreeg opgelegd door Duitsland omtrent het oprichten van gedenktekens, besloot Zutphen toch, voordat publieke herdenkingsrituelen volledig werden afgeschaft, een gedenkteken op te richten op 30 augustus 1941, op Koninginnedag. Hoewel Zutphen regeringstoestemming had gekregen om het gedenkteken te plaatsen, werd de stad daarbij verplicht de onthulling in alle eenvoud te doen, hoogstwaarschijnlijk om het toezien oog van de bezetter niet teveel te provoceren. Er mochten geen grote plechtigheden worden uitgevoerd, en ook de berichtgeving over de onthulling in de pers moest zeer kort en zakelijk zijn.⁹⁹

Het gedenkteken werd bottom-up opgericht. De Zutphense burgerij had op eigen initiatief geld ingezameld om oprichting mogelijk te maken.¹⁰⁰ Dat laat zien dat er onder de bevolking veel draagvlak was voor het herdenken van deze militairen. Dat was ook te zien bij de onthulling. Daar waren veel aanwezigen, waaronder familieleden van gesneuvelden, oud-militairen, burgemeester Dijkmeester en wethouders, de hoofden van de diensttakken van de gemeente, de steenhouwer M.J. Hesselink en de pers.¹⁰¹ Het feit dat er

Onthulling van het gedenkteken voor in mei 1940 gesneuvelde militairen (7 augustus 1941). Bron: Erfgoedcentrum Zutphen (0003) inv.nr. 2419.

⁹⁹ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, 'Monumenten en gedenktekens. Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog', herdenkingsuitgave *Gelders Dagblad* (mei 1995); 'Gedenksteen voor de gesneuvelden onthuld', *Zutphense Courant* (1 september 1941); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2419, brief burgemeester Zutphen aan secretaris Gen. Departement Volksvoorlichting en Kunsten (8 februari 1941); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2419, brief hoofd afdeling Bouwkunst, Beeldende kunsten en Kunstnijverheid aan burgemeester Zutphen (12 februari 1941).

¹⁰⁰ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, 'Monumenten en gedenktekens. Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog', herdenkingsuitgave *Gelders Dagblad* (mei 1995); 'Gedenksteen voor de gesneuvelden onthuld', *Zutphense Courant* (1 september 1941); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2419, brief burgemeester Zutphen aan secretaris Gen. Departement Volksvoorlichting en Kunsten (8 februari 1941); Rob van Ginkel, *Rondom de stilte*, 43.

¹⁰¹ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2419, brief hoofd afdeling Bouwkunst, Beeldende kunsten en Kunstnijverheid aan burgemeester Zutphen (12 februari 1941); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2419, brief van architect A.A. Kok aan burgemeester Dijkmeester Zutphen (mei 1941); 'Gedenksteen voor de gesneuvelden onthuld', *Zutphense Courant* (1 september 1941); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2419, brief burgemeester Dijkmeester aan betrokkenen oprichting gedenkteken (16 augustus 1941).

zoveel draagvlak was voor het gedenkteken zou als vorm van verzet tegen de Duitse bezetter beschouwd kunnen worden. Het gedenkteken was immers bedoeld voor de gesneuvelde Nederlandse militairen, die tegen de Duitse bezetter streden en voor het ‘vaderland’ hun leven gaven. Bij de onthulling was dan ook sprake van veel vaderlandslievende retoriek. Burgemeester Dijkmeester sprak bijvoorbeeld over hoe de gesneuvelde militairen ‘de eer des lands’ hoog hebben gehouden, en hoe zij zelfverloochening en plichtsbetrachting symboliseren.¹⁰² Toch bezit het monument, in ieder geval bij de eerste oprichting, een dubbelzinnige betekenislaag. Volgens Dijkmeester eerden zij bij de onthulling niet enkel de vaderlandslievende Nederlanders, maar ‘op het voorbeeld van alle goede militairen ook de Duitse soldaten die aan onze rivier een dapperen dood gestorven zijn’. In de naoorlogse periode zou een dergelijke betekenis ondenkbaar worden: dan worden lange tijd enkel de Nederlandse ‘helden’ die tegen Duitsland streden herdacht.¹⁰³

Een voorbeeld van een naoorlogs gedenkteken met een dergelijk ‘wij-zij denken’ is het eerste oorlogsgedenkteken dat na de oorlog in Zutphen vanuit gemeentelijke initiatief werd opgericht: het kruis op de IJsselkade, aan de rand van het centrum. Onmiddellijk na oprichting werd dit een belangrijke herinneringsplaats met een grote rol in herdenkingsplechtigheden, wat tot op heden zo zou blijven. Het gedenkteken herinnert aan de fusillade op tien verzetsstrijders aan de IJsselkade door de Sicherheits Dienst (SD) op 31 maart 1945. Het kruis verwees daarmee naar Zutphens ‘helden’, en had zo een grote symbolische waarde. Het gedenkteken begon als een houten kruis. Dat was onderdeel van een bredere tendens in Nederland, waarbij fusilladeplaatsen met houten kruisen werden aangeduid.¹⁰⁴ In 1950 werd het kruis weggehaald, omdat het monument vervangen zou worden door één centraal oorlogsmonument in de stad. Toch kwam er na de oprichting van een nieuw monument een stenen kruis ter vervanging. In 1968 werd deze vervangen door een ingemetseld kruis in de kademuur aan de IJssel, waarna die in 1970 naar een meer prominente plek werd verplaatst. In 2014 is het verplaatst naar de plek waar het fusilleren van de verzetslieden heeft plaatsgevonden. In 2018 zijn hierbij de namen van de gefusilleerde verzetsstrijders toegevoegd.¹⁰⁵

¹⁰² ‘Gedenksteen voor de gesneuvelden onthuld’, *Zutphense Courant* (1 september 1941).

¹⁰³ Frank van Vree, ‘De dynamiek van de herinnering’, 22, 25; De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, 14-15; Van Ginkel, ‘4 en 5 mei’, 27, 30-32, 35; Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 48, 58, 65-66; Van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 24-25, 27, 29, 39; Rosendaal, *Nijmegen 44*, 198.

¹⁰⁴ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 55-56, 158.

¹⁰⁵ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr 163, ‘Monumenten en gedenktekens. Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog’, herdenkingsuitgave *Gelders Dagblad* (mei 1995); ‘Plechtige onthulling oorlogsgedenkteken te Zutphen’, *Zutphens Dagblad* (11 april 1950); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6128, Brief aan Gelderse Commissie van Oorlogs- of Vredesgedenktekens door burgemeester Zutphen (17 juni 1946); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6127, Brief van ministerie van Openbare Werken aan college van burgemeester en wethouders Zutphen (18 juni 1968); Omroep Gelderland, ‘31 maart 1945. Het bloedbad op de IJsselkade’, <https://www.omroepgelderland.nl/nieuws/2131022/Zutphen-31-maart-1945-het-bloedbad-op-de-IJsselkade> (geraadpleegd op 21 januari 2020); Nationaal Comité 4 en 5 mei, ‘Monument aan de IJsselkade’, https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/437/zutphen%2C-monument-aan-de-ijsselkade (geraadpleegd op 3 februari 2020).

De boodschap van het gedenkteken was dat ‘wij hun goede zaak ook nu nog moesten blijven dienen’, zodat de ‘goede vaderlanders’ niet voor niets gestorven zouden zijn. Hier was dus het idee van een ‘ereschuld’ zichtbaar, net als vaderlandslievende retoriek zoals die ook zichtbaar was bij het monument voor de gevallen militairen in mei 1940. Zulke vaderlandslievende betekenisgeving was onderdeel van een algehele

Bezoek van koningin Wilhelmina aan het tijdelijke kruis op de IJsselkade, vlak na de bevrijding. Bron: Erfgoedcentrum Zutphen (0003) inv.nr. 2419.

Nederlandse tendens in vroege naoorlogse betekenisgeving aan gedenktekens.¹⁰⁶ Het kruis werd daarnaast beschreven als een ‘aandenken aan iets dat zeer gruwelijk is, maar tegelijkertijd, neen, vooral aan iets dat zeer hoog en zeer edel is: het laatste offer van tot dienen bereide martelaren en goede Vaderlanders’. Op deze wijze werd er – in de vorm van een voorbeeldfunctie – een duidelijke betekenis aan de gebeurtenis en het gedenkteken toegeschreven.¹⁰⁷

Het monument dat het duidelijkst een *lieu de mémoire* is geworden in de stad, is het Gideonmonument aan de Rozengracht, dat zich midden in de publieke ruimte van het centrum bevindt. Vanaf de oprichting in 1950 neemt dit monument – waarin de meeste Zutphense slachtoffergroepen worden herdacht – de belangrijkste rol in binnen herdenkingsplechtigheden in de stad. Het Gideonmonument was bedoeld als hét algemene oorlogsgedenkteken voor Zutphen. Het gedenkteken was opgericht vanuit zowel het gemeentebestuur als vanuit burgerinitiatief, als ‘monument voor onschuldigen, getroffen door een al dan niet aanwijsbaar gevolg van de oorlog’, en ter ere van ‘die burgers (...) die hun leven hebben geofferd voor de goede zaak der gerechtigheid en vrijheid van Nederland’.¹⁰⁸ Het plaatsen van één centraal monument (dat in eerste instantie het IJsselkadegedenkteken zou vervangen) sloot aan bij de doelstelling van het Nationaal Instituut, dat om

¹⁰⁶ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 107.

¹⁰⁷ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 148, ‘En het leven gaat verder’, *Dagblad voor Graafschap en Veluwezoom* (1945); Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 65, 246; Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 107.

¹⁰⁸ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6129, rede van burgemeester de Jonge bij onthulling Gideonmonument (10 april 1950); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6129, toegangsbewijs en programma onthulling Gideonmonument; Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, ‘Monumenten en gedenktekens. Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog’, herdenkingsuitgave *Gelders Dagblad* (mei 1995); ‘Plechtige onthulling oorlogsgedenkteken te Zutphen’, *Zutphens Dagblad* (11 april 1950).

versnippering te voorkomen gemeentebesturen had geadviseerd één gedenkteken te plaatsen, om te herinneren aan de gezamenlijke strijd die gevoerd was.¹⁰⁹

Het feit dat er ook vanuit burgerinitiatief was besloten tot een centraal gedenkteken is belangrijk. Praktisch alle inwoners van Zutphen hadden met het bombardement op de stad te maken gehad. Toch, hoewel het monument officieel herinnerde aan iedereen die in Zutphen tijdens de oorlog viel, komt het woord ‘burgerslachtoffer’ of ‘bombardement’ decennia lang niet voor bij herdenkingen die bij het Gideonmonument gehouden worden. In de praktijk bleken ‘gewone’ inwoners maar weinig invloed te hebben op de vorm en inhoud van het monument, wat wellicht verklaart waarom het bombardement daarin niet expliciet aanwezig was. Vanuit gemeentelijk initiatief werd voor oprichting een speciaal comité opgericht, met de burgemeester als voorzitter. Daarnaast werd een fonds tot oprichting van het oorlogsgedenkteken opgericht, die inwoners opriep een financiële bijdrage te doen; verder dan die bijdrage reikte de invloed van de meeste inwoners op het monument dan ook niet.

Voor de oprichters was het meteen duidelijk dat het gedenkteken in het hofje van de Broederenkerk aan de Rozengracht moest komen: een plek in het hart van de stad, letterlijk een ‘kerkhof’, met een rustige sfeer die tot inkeer uitnodigt. Het gedenkteken zelf moest een fontein worden, met als symboliek een bron waar men kracht uit kon putten. Op advies van de Nationale Adviescommissie werd er een figuratief beeld aan toegevoegd, omdat ‘het bijzondere karakter van Zutphen meebrengt, dat het monument een kunstwerk moet worden, harmonisch passend in de sfeer van de stad’. Dat leidde ertoe dat het gedenkteken uiteindelijk een gemetselde fontein werd met daarop een beeld van de Oudtestamentische figuur Gideon.¹¹⁰

Het Gideonfiguur, uit Richteren VI en VII, symboliseerde het verzet van een kleine groep tegen een grotere overmacht. Het standbeeld stelde daarbij een krijger in rust voor, met een verhuuld gezicht dat het verzet uitdrukte.¹¹¹ Het monument paste daarmee goed in de naoorlogse herdenkingscultuur waar verzetslieden en militairen centraal stonden. Andere groepen, zoals de Joodse bevolking en de burgerslachtoffers, werden hiermee echter uitgesloten. Hoewel het monument officieel was bedoeld

¹⁰⁹ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6127, brief van Gemeenschap der Oud-Illegale Werkers aan burgemeester Zutphen (14 januari 1946).

¹¹⁰ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6129, brief door burgemeester de Jonge aan secretaris Gelderse Adviescommissie voor Oorlogs- of Vredesgedenkttekens (5 april 1946); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6129, reactie van Gelderse Adviescommissie voor Oorlogs- of Vredesgedenkttekens op brief burgemeester de Jonge 5 april 1946 (10 april 1946); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6129, brief burgemeester de Jonge aan de heer ir. A.J. van der Steur van architectenbureau Kleinhout en van der Steur (6 maart 1948).

¹¹¹ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6129, brief van heer ir. A.J. van der Steur van architectenbureau Kleinhout en van der Steur aan burgemeester de Jonge (26 december 1948); ‘Plechtige onthulling oorlogsgedenkttekens te Zutphen’, *Zutphens Dagblad* (11 april 1950); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6129, brief van heer ir. A.J. van der Steur van architectenbureau Kleinhout en van der Steur aan burgemeester de Jonge (2 augustus 1948); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6129, brief van heer ir. A.J. van der Steur van architectenbureau Kleinhout en van der Steur aan burgemeester de Jonge (26 december 1948).

voor alle oorlogsslachtoffers, hadden de Joodse- en burgerslachtoffers niets met de connotatie van verzet te maken. Toch had burgemeester de Jonge bewust de Oudtestamentische Gideonfiguur verzocht, juist omdat het gedenkteken onder andere was bedoeld voor de honderden weggevoerde Joodse Zutphenaren. De Amsterdamse opperrabbijn Tal vond echter dat Gideon als symbool van verzet en overwinning absoluut niet past bij de Joodse ondergang in de Tweede

Onthulling Gideonmonument (10 april 1950). Bron: erfgoedcentrum Zutphen (0003), inv.nr. 6129.

Wereldoorlog. Ook vond hij dat het monument niet overeenkomstig was met de Joodse wijze van gedenktekenvorming.¹¹² Hoewel het gedenkteken dus bedoeld was om de Joodse bevolking in de oorlogsherdenking te betrekken, mislukte dat met deze beeldvorming. Zo blijkt duidelijk dat het gedenkteken geen eenduidige betekenis bezat; verschillende herinneringsgroepen hadden er andere ideeën bij. Collectieve herinnering blijkt in dit geval dus inderdaad niet neutraal maar dynamisch, ook door de tijd heen. De burgerslachtoffers van het bombardement kregen pas in 2005 een plaquette bij het monument dat expliciet aan hen herinnerde.¹¹³

In Zutphen zijn er dus oorlogsgedenktekens voor passieve en actieve slachtoffergroepen opgericht, waarbij zowel burgers als de gemeente in wisselende mate een rol speelden. Burgerslachtoffers van het bombardement en Joodse weggevoerde Zutphenaren hebben als passieve slachtoffers een gedenkteken in de besloten ruimte van een begraafplaats. In beide gevallen werd echter wel gepoogd aan de slachtoffergroepen betekenis te verlenen. Bij het door de gemeente opgerichte bombardementsgedenkteken wordt niet genoemd dat het een geallieerd bombardement betrof. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat er meer aandacht toeging naar de gevolgen dan naar de oorzaak van het bombardement. Een lastige betekenisgeving aan de geallieerde daders leek minder van toepassing. Hoewel het bijzonder was dat de gedenktekens voor de Joodse bevolking en de burgerslachtoffers in deze periode waren opgericht – aangezien in heel Nederland vrijwel enkel actieve slachtoffers werden herdacht – namen die actieve slachtoffers in Zutphen wel de meeste plek in binnen de top-down gemeentelijke herdenkingscultuur. Dat was met name zichtbaar in het monument op de IJsselkade en in het Gideonmonument; beide belangrijke plaatsen van herinnering in het hart van de

¹¹² Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de Nederlands-Israëlitische Gemeente van Zutphen (1822-1966) (0284), inv.nr. 83, brief van secretaris kerkbestuur aan opperrabbijn J. Tal (1950).

¹¹³ De Stentor 4 mei 2005 'plaquette herdenkt bombardement'; Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*, 23; Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 143.

stad. Hoewel alle slachtoffergroepen in principe in het Gideonmonument werden herdacht, werden de burgerslachtoffers van het bombardement in gemeentelijke herdenkingen hierbij niet expliciet erkend. Het bombardement speelde in deze periode zo geen rol in de belangrijkste *lieu de mémoire* van Zutphen en kreeg in de naoorlogse stad geen identiteitsbepalende rol.

Hoofdstuk 3: Meer dan herdenken alleen. Herdenkingscultuur in Zutphen.

In dit hoofdstuk staat de herdenkingscultuur rondom de Tweede Wereldoorlog in Zutphen centraal tussen 1945 en eind 2019, met als rode draad het herdenken van het bombardement en de omgekomen burgers. Door zo'n lange periode te onderzoeken wordt de dynamiek van het herdenken belicht, waarbinnen het bombardement door de tijd heen stap voor stap een grotere rol ging spelen. Deze veranderende rol had te maken met bredere ontwikkelingen in de herdenkingscultuur van Nederland, waarbinnen de ontwikkeling in Zutphen geplaatst zal worden. Op deze manier kan duidelijk worden gemaakt hoe het kan dat het bombardement lange tijd niet binnen de gemeentelijke herdenkingscultuur paste. Het gaat hierbij om herdenkingsplechtigheden, maar ook om aandacht voor de oorlog in onder andere krantenartikelen. Er wordt hierbij ook aandacht besteed aan de betrokken actoren, aangezien zij verantwoordelijk waren voor het wel of geen betekenis toeschrijven aan verscheidene slachtoffergroepen en gebeurtenissen. Het hoofdstuk zal direct na de oorlog beginnen, en chronologisch verdergaan tot eind 2019.

Direct na de Tweede Wereldoorlog ontstonden er in heel Nederland herdenkingen, zo ook in Zutphen. De gemeentelijke overheid implementeerde al gauw nationale richtlijnen in de eigen stedelijke herdenkingen. Zo werden meteen na de oorlog de nationale data voor herdenken en het vieren van de bevrijding aangehouden, in plaats van bijvoorbeeld het vieren van de eigen bevrijding op 8 of 14 april.¹¹⁴ Dit laat ook zien dat de keuzes die gemaakt werden in het aanwijzen van *lieux de mémoire* in de stad te maken hadden met de nationale naoorlogse herdenkingscultuur, waarbinnen er voor sommige slachtoffers wél, en voor andere geen ruimte was. Deze nationale herdenkingscultuur werd niet door de overheid, maar vanuit particulier initiatief aangestuurd: door de Groote Advies Commissie der Illegaliteit, een adviesorgaan voor de overheid bestaande uit oud-verzetslieden. De Commissie zorgde voor het splitsen van het herdenken van de oorlog en het vieren van de bevrijding en organiseerde op 4 mei 1946 voor het eerst een aparte nationale herdenkingsavond. Kort hierna werd er een Commissie Nationale Herdenking 1940-1945 ingesteld door de overheid: vanaf nu zou deze elk jaar de nationale dodenherdenking organiseren. De Commissie maakte hiervoor protocollen die naar elke gemeente

¹¹⁴ 'Herdenking mei 1940. Strijd is niet zinloos geweest', *Zutphense Courant* (15 mei 1945); 'Plechtige en feestelijke herdenking der bevrijding', *Zutphense Courant* (6 mei 1946); 'Herdenking en viering bevrijding van 3-5 mei', *Zutphens Dagblad* (1 mei 1947); 'Sobere herdenking der meidagen 1940', *Zutphense Courant* (15 mei 1946); 'Wij herdenken', *Zutphens Dagblad* (3 mei 1947); 'Waar het om gaat', *Zutphens Dagblad* (4 mei 1949); 'Herdenkingen', *Zutphens Dagblad* (3 mei 1948); 'Stille omgang', *Zutphens Dagblad* (30 april 1948); 'Herdenking gevallen 10 mei '40', *Zutphens Dagblad* (12 mei 1947); 'Zutphens bevolking herdacht de bevrijding', *Zutphens Dagblad* (6 mei 1947); 'Herdenking gevallen', *Zutphens Dagblad* (5 mei 1948); 'Herdenking van onze gevallen', *Zutphens Dagblad* (5 mei 1949).

werden rondgestuurd, met inmiddels welbekende onderdelen als de stille tocht en twee minuten stilte, het zingen van het Wilhelmus en het halfstok hangen van de vlag.¹¹⁵

Door het vastleggen van de stedelijke herdenkings- en Bevrijdingsdag op de nationaal bepaalde data en het hanteren van de protocollen van de Commissie nam de gemeentelijke overheid in Zutphen – in tegenstelling tot de nationale overheid – een sturende rol in op het gebied van het vieren van de bevrijding en het herdenken van de oorlog. Er waren ook particuliere initiatieven tot bevrijdingsfeesten op de ‘eigen’ Bevrijdingsdag, zoals de wijk de Hoven die op 14 april 1946 zijn eigen bevrijding wilde vieren, maar deze werden door de gemeente afgekeurd.¹¹⁶ Ook op het gebied van herdenken waren er particuliere initiatieven, die de gemeente lastiger kon tegengaan; het bezoeken van een gedenksteen kon immers lastig verboden worden. Zo herdacht de buurtvereniging ‘Oranje-Boven’ – van de in het bombardement vernielde Barlhezestraat – op 6 mei 1947 de burgerslachtoffers die hierbij vielen. De buurtvereniging hield toespraken en legde bloemen bij het gedenksteen voor het bombardement op de Algemene Begraafplaats.¹¹⁷ Ditzelfde gedenksteen speelde in gemeentelijke herdenkingsplechtheden echter decennia lang geen rol.

De herdenking van ‘Oranje-Boven’ paste niet in het beleid van de gemeente Zutphen, dat zich voegde naar het nationale oorlogsverhaal dat de Nederlandse regering en de Commissie Nationale Herdenking wilden aanhouden en verspreiden. Binnen dit nationale oorlogsverhaal werden enkel actieve slachtoffers herdacht: gesneuvelde militairen en verzetslieden.¹¹⁸ Het gedenksteen voor verzetslieden op de IJsselkade was daarom, tot de komst van het Gideonmonument, de belangrijkste *lieu de mémoire* in gemeentelijke herdenkingen in Zutphen. Vanaf het ’s Gravenhof werd tot 1950 ieder jaar een stille tocht gehouden naar het kruis op de kade, waarna er daar twee minuten stilte plaatsvonden, toespraken werden gehouden en bloemen werden gelegd.¹¹⁹ De nadruk op actieve slachtoffers in het hele land kwam

¹¹⁵ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6182, brief van burgemeester aan Commissie Nationale Herdenking (4 april 1946); Van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 17-19, 21-23; Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 32, 36-38, 58; Rosendaal, *Nijmegen 44*, 167, 192.

¹¹⁶ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6182, brief van burgemeester en wethouders Zutphen aan bestuur federatie van buurtverenigingen Zutphen (februari 1946); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6182, brief federatie van buurtverenigingen sectie de Hoven aan politiewettaris Zutphen (23 januari 1946).

¹¹⁷ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 6182, brief van burgemeester en wethouders Zutphen aan bestuur federatie van buurtverenigingen Zutphen (februari 1946); ‘Zutphens bevolking herdacht de bevrijding’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1947).

¹¹⁸ ‘Herdenking en viering bevrijding van 3-5 mei’, *Zutphens Dagblad* (1 mei 1947); ‘Wij herdenken’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1947); ‘Nederland herdacht de bevrijding met ontroering en vreugde. Eert de gevallen, werkt aan de opbouw’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1947); ‘Stille omgang’, *Zutphens Dagblad* (30 april 1948); ‘Herdenking van onze gevallen’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1949); ‘Waar het om gaat’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1949).

¹¹⁹ ‘Zutphens wel en wee in het afgelopen jaar. Hooft gasten bezochten onze stad’, *Zutphense Courant* (31 december 1946); ‘Herdenking en viering bevrijding van 3-5 mei’, *Zutphens Dagblad* (1 mei 1947); ‘Plechtige en feestelijke herdenking der bevrijding’, *Zutphense Courant* (6 mei 1946); ‘Zutphens bevolking herdacht de bevrijding’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1947); ‘Stille omgang’, *Zutphens Dagblad* (30 april 1948); ‘Herdenking van onze gevallen’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1949).

voor een deel door de grote rol die de commissie van verzetslieden had gespeeld bij het organiseren van de nationale herdenkingsdag. De verzetslieden wilden vooral hun eigen gesneuvelde ‘makkers’ herdenken.¹²⁰

De grote rol die verzetslieden speelden in Zutphense en andere Nederlandse herdenkingen sloot aan bij de zogenaamde verzetsmythe uit deze tijd: het idee dat Nederland zich als één grote eenheid tegen Duitsland zou hebben verzet. Een dergelijk eenheidsverhaal vol helden was handig in de tijd dat het land opgebouwd moest worden: ‘toen’ waren we een nationale eenheid, dus ook nu moeten we samen onze schouders eronder zetten om het land weer op te bouwen.¹²¹ Dit waren we immers verplicht aan diegenen die voor ‘onze’ vrijheid gestorven zijn, was de heersende opvatting. Dat idee zorgde ervoor dat er aan de mensen die herdachten een duidelijke opdracht werd nagelaten: er was een ereschuld in te lossen aan de oorlogsslachtoffers.¹²² Het *Zutphens Dagblad* stelde op 12 mei 1947 bijvoorbeeld dat alleen de nagedachtenis van gevallen en eren niet genoeg was: ‘zij eisen van ons de daad van plicht die tevens een daad van dankbaarheid is’. Herdenken was dus niet vrijblijvend.¹²³

Binnen deze retoriek vol verzetslieden en militairen als helden was er geen ruimte voor passieve slachtoffers. Hier was geen betekenisgeving mogelijk die bij kon dragen aan het idee van een ‘ereschuld’: passieve slachtoffers waren niet gestorven voor het vaderland, dus konden zij ook niet worden ingezet bij het idee van Nederlandse naoorlogse ‘herrijzenis’. Aan hen was Nederland immers niets verschuldigd.¹²⁴ Toch was er in Zutphen niet altijd een duidelijke consensus over het nationale verhaal. Dat is bijvoorbeeld te zien in het feit dat de buurtvereniging ‘Oranje-Boven’ het bombardement en daarbij omgekomen burgerslachtoffers herdacht, terwijl deze slachtoffers in de nationale en gemeentelijke herdenkingen niet voorkwamen. Het nationale verhaal dat ook in Zutphen werd verkondigd, werd in de praktijk dus niet door iedereen gedeeld. Dat sluit aan bij wat historicus Chris van der Heijden stelde, tegen de consensus in de literatuur in: de eerste vijftien jaar na de oorlog was er nauwelijks sprake van één nationaal verhaal. Zo’n verhaal kon volgens de historicus pas ontstaan in jaren zestig en zeventig.¹²⁵ Het verhaal dat de nationale Commissie en gemeentelijke overheid in Zutphen verkondigde, was zo maar één van de vele circulerende oorlogsverhalen. Toch bleven in Zutphen de actieve slachtoffers de grootste rol spelen in top-down georganiseerde herdenkingen en in de identiteit van de stad: slachtoffers waar men ‘trots’ op kon zijn en een voorbeeld aan moest nemen.

¹²⁰ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 21; Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 32.

¹²¹ ‘Plechtige en feestelijke herdenking der bevrijding’, *Zutphense Courant* (6 mei 1946); Van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 17-19, 21-23; Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 32, 36-38, 58; Rosendaal, *Nijmegen 44*, 167, 192.

¹²² Frank van Vree, ‘De dynamiek van de herinnering’, 22, 25; De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, 14-15; Van Ginkel, ‘4 en 5 mei’, 27, 30-32, 35; Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 48, 58, 65-66; Van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 34-25, 27, 29, 39; Rosendaal, *Nijmegen 44*, 198.

¹²³ ‘Herdenking gevallen 10 mei ’40’, *Zutphens Dagblad* (12 mei 1947); Van Ginkel ‘4 en 5 mei’, 35.

¹²⁴ Frank van Vree, ‘De dynamiek van de herinnering’, 22, 25; De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, 14-15; Van Ginkel, ‘4 en 5 mei’, 27, 29, 30-32, 35; Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 48, 58, 246; Van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 34-25, 27, 29, 39; Rosendaal, *Nijmegen 44*, 174, 207.

¹²⁵ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 15-16.

In de loop van de jaren vijftig werd het nationale verhaal vol heroïsche slachtoffers nog meer ingezet dan in het decennium ervoor. Dit in tegenstelling tot veel literatuur over het verloop van de naoorlogse herdenkingscultuur die stelt dat dit verhaal het in de loop van de jaren vijftig zwaar te verduren kreeg.¹²⁶ Het feit dat er inmiddels tijd was verstreken sinds de bevrijding van de stad, werd juist aangegrepen om te benadrukken wat Zutphen in de tussentijd al had bereikt; de stad zou al goed op weg zijn naar de gewilde status van ‘moderne centrumstad met historisch karakter’. De nadruk lag hierbij op de herrijzenis van Zutphen en van Nederland, mogelijk gemaakt door samenwerking en vanuit de plicht aan de slachtoffers die gevallen zijn om die herrijzenis mogelijk te maken. Het herdenken van actieve slachtoffers, met een opdracht of ‘ereschuld’ voor de mensen in het heden, bleef dus nog meer dan eerst centraal staan.¹²⁷ Het *Zutphens Dagblad* droeg aan deze tendens bij door rondom de meidagen artikelen te publiceren met teksten als dat ‘wij moeten stilstaan bij hen, die het hoogste offer gaven en de weg bereidden, waarop wij onze toekomst weer konden opbouwen’.¹²⁸ Ook nu nog was er enkel aandacht voor herdenken en het vieren van de bevrijding op de daarvoor aangewezen nationale data. Aan de eigen Bevrijdingsdagen in april werd geen aandacht besteed.¹²⁹

Toch was er in 1950 één cruciale gebeurtenis in Zutphen die juist de breuklijnen in het nationale verhaal laat zien: de oprichting van het Gideonmonument dat Zutphens belangrijkste *lieu de mémoire* werd. Vanaf nu werden stedelijke oorlogsherdenkingen – na een stille tocht die vaak ook het IJsselkadegebeden tekende – ieder jaar hier gehouden.¹³⁰ Hoewel het nationale verhaal over herrijzenis en actieve slachtoffers inderdaad nog meer werd ingezet in de stad dan in het decennium daarvoor, was er tegelijkertijd ook voorzichtige aandacht voor slachtoffers buiten die groep. Dat wil niet zeggen dat het nationale verhaal daardoor ontkracht werd. Integendeel: het monument bevestigde het juist door ook Joodse slachtoffers in het oorlogsverhaal te betrekken. De weggevoerde Joden werden gebruikt als voorbeeld van het grote onrecht dat Duitsland ‘ons land’ tijdens de oorlog had aangedaan, maar waar ‘wij’ inmiddels weer bovenuit waren gerezen. De burgerslachtoffers van het bombardement,

¹²⁶ Zie bijvoorbeeld: De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, 15; Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 48, 58, 246.

¹²⁷ ‘Herdenking 10 mei 1940 in Zutphen’, *Zutphens Dagblad*, (11 mei 1947); ‘De stille omgang op donderdag’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1950); ‘Na vijf jaar’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1950); ‘Stille omgang’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1950); ‘Zutphen wijdt ’n nieuwe beiaard in. Vrucht van grote burgerzin’, *Zutphens Dagblad* (24 december 1950); ‘Herbouw van Zutphen luidde nieuwe ontwikkeling in. Uit de puinhopen verrees een levende stad’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1955); ‘Indrukwekkende plechtigheid in de Walburgskerk’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1955); ‘Proclamatie burgemeester’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1955); ‘Optocht en demonstraties’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1955).

¹²⁸ ‘Na vijf jaar’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1950); ‘Dit hebben wij gewonnen in 1945’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1955).

¹²⁹ ‘Na vijf jaar’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1950); ‘Massale samenkomst op ’s-Gravenhof’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1950); ‘Proclamatie burgemeester’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1955); ‘Optocht en demonstraties’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1955); ‘De eerste dagen na de bevrijding’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1955).

¹³⁰ ‘De stille omgang op donderdag’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1950); ‘Zutphen vergeet de gevallen niet’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1955).

dat door de geallieerde ‘vrienden’ had plaatsgevonden, konden in dit naoorlogse ‘wij-zij’-denken geen plaats krijgen.¹³¹

De jaren zestig als breuk?

In Zutphen waren de jaren zestig met name een vervolg op de voorgaande decennia. De meeste veranderingen in herdenkingscultuur waren pas merkbaar in de jaren zeventig en met name in de jaren tachtig. In literatuur over de herdenkingscultuur na de Tweede Wereldoorlog worden de jaren zestig echter veelal aangeduid als omslagpunt: het was een periode vol maatschappelijke veranderingen en kritiek van jongere generaties op de oorlogsvisie van hun ouders. De oorlog werd ineens een breukervaring, iets waarmee men wilde breken.¹³² Ido de Haan en Chris van der Heijden stellen echter dat die omslag pas veel later kwam. Waar in de jaren zestig soms een voorzichtig begin werd gemaakt, begon echte verandering pas in de jaren zeventig, met een culminatie in de jaren tachtig.¹³³ Deze ontwikkeling was ook in Zutphen zichtbaar.

Het enige duidelijke verschil in Zutphen in de jaren zestig ten opzichte van de jaren vijftig, was dat de aandacht voor de lokale oorlogservaring en bevrijding vanaf de jaren zestig langzaam toenam en sterk vermeerderde in de jaren 1970. Er verschenen steeds meer krantenartikelen over het eigen oorlogsleed van de stad en de eigen bevrijding. Vanaf ongeveer 1970 werd er ook in april aandacht besteed aan de eigen bevrijding, in plaats van dat de bevrijding enkel op de nationale herdenkingsdag gevierd werd.¹³⁴ Deze toenemende aandacht was geen nationale tendens. Integendeel: in Nijmegen nam de aandacht voor de eigen lokale oorlogsgeschiedenis in de jaren zestig en zeventig juist af, betoogt Joost Rosendaal. Opvallend genoeg wordt in Zutphen echter, ondanks de toegenomen aandacht voor het eigen oorlogsleed, niet over het bombardement gerept. Dat in tegenstelling tot Nijmegen, waar het bombardement als ‘pars pro toto’ voor heel 1944 werd gezien, aldus Rosendaal. Alle schade aan de stad werd in Nijmegen teruggebracht tot het moment van het bombardement, terwijl in Zutphen de

¹³¹ ‘Een monument op de Joodse begraafplaats onthuld’, *Zutphens Dagblad* (31 oktober 1949); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de Nederlands-Israëlitische Gemeente van Zutphen (1822-1966) (0284), inv.nr. 83, brief van secretaris kerkbestuur aan opperrabbijn J. Tal (1950).

¹³² Zie bijvoorbeeld: Frank van Vree, ‘De dynamiek van de herinnering’, 32-33; Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 154.

¹³³ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 705.

¹³⁴ ‘Hoe Zutphens bevrijding kwam’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965); ‘15 jaar geleden werd Achterhoek bevrijd van de Duitsers. Laatste bange dagen in maart en april 1945’, *Zutphens Dagblad* (8 april 1960); ‘Hoe Zutphens bevrijding kwam’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965); ‘Bij Gerrit Slagman in Harfsen was iedere onderduiker welkom’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965); ‘Tante Riek, moeder van de L.O’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965); ‘Canadese bevrijders stootten in de laatste fase op een fel verweer. Beslissende slag begon bij Emmerich. Zutphen en Deventer bevrijd na heftige en verbeterde strijd’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965); ‘De bevrijding begon al in ‘40’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1970); ‘Canadezen dringen door in Zutphens binnenstad’, *Zutphens Dagblad* (6 april 1975); ‘Zutphen, stad van ruïnes en puinhopen begroet bevrijders’, *Zutphens Dagblad* (8 april 1975); ‘25 jaar geleden werd Zutphen bevrijd’, *Zutphens Dagblad* (8 april 1975).

oorlogsverwoesting wel een rol speelde, maar zonder dat het bombardement daarbij expliciet betrokken werd.¹³⁵

Actualisering, jeugd en nieuwe slachtoffergroepen

Aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig kwam in Zutphen geleidelijk iets meer aandacht voor slachtoffers die buiten de ‘actieve’ slachtoffergroep vielen. Bombardementsslachtoffers kwamen hierbij nog niet voor: het ging met name om meer aandacht voor het Joodse leed bij herdenkingsplechtigheden. Hoewel zij bij het Gideonmonument al eerder erkend waren als slachtoffergroep nam de aandacht nu toe. De nadruk bleef bij herdenkingen en in kranten echter nog lange tijd liggen op de actieve slachtoffers, en op de gebeurtenis van de Zutphense bevrijding. Er kwamen nog geen artikelen voor over andere ingrijpende oorlogsgebeurtenissen, zoals het bombardement of *razzia*'s.¹³⁶ Pas in 1975 verschenen in het *Zutphens Dagblad* voor het eerst artikelen die wezen op een grotere verandering die in heel Nederland zichtbaar was: meer aandacht voor psychisch oorlogsleed en de ervaringen van slachtoffers. Langzamerhand begon het verhaal vol heroïek af te brokkelen, en kwamen ook meer pijnlijke of zelfs schaamtevolle thema's in de schijnwerpers te staan.¹³⁷ Het *Zutphens Dagblad* schreef in mei 1975 bijvoorbeeld zowel een artikel over kinderen van ‘landverraders’ die ‘vaak de dupe’ zijn, als een artikel over kinderen van oorlogsslachtoffers, waarbij werd ingegaan op hun pijn en verlies.¹³⁸

Ondanks dergelijke veranderingen nam de belangstelling voor het herdenken van de oorlog in Zutphen en de rest van het land vanaf de jaren zestig geleidelijk af. Dat leidde in 1970 tot het vraagstuk of er in de toekomst nog wel herdenkingen georganiseerd moesten worden. De oorlogsgeneratie was aan het verdwijnen; was herdenken wel iets waar jongere generaties nog mee ‘lastiggevalen’ moesten worden?¹³⁹ De gemeente Zutphen vond in ieder geval van wel, zolang actief werd gewerkt aan het betrekken van de jeugd bij het herdenken van de oorlog. Er werd daarom een speciale Commissie 5 Mei Viering opgericht, die in 1970 alle basisscholen benaderde voor het samenstellen van een tentoonstelling over de oorlog en bevrijding van Zutphen. In deze tentoonstelling draaide het vooral om voorwerpen die tijdens de oorlog een rol hebben gespeeld, zoals voedselbonnen of militaire kleding. Voor het bombardement was geen plaats. De tentoonstelling was daarnaast bedoeld om de jeugd ‘morele

¹³⁵ Rosendaal, *Nijmegen 44*, 244-45, 312.

¹³⁶ ‘Herdenking gevallen’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1960); *Vicos voco, mortuos plango*, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965); ‘Zutphen en omgeving herdacht gevallen’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1965); ‘Oproep tot herdenken’, *Zutphens Dagblad* (2 mei 1970); Van Ginkel, ‘4 en 5 mei’, 35; Van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 44, 52.

¹³⁷ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 148-149, 169; Van Vree en Van der Laarse eds., *De dynamiek van de herinnering*, 11.

¹³⁸ ‘Kinderen van landverraders vaak de dupe’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1975); ‘Om pijn te voelen hoeft je niet ver’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1975).

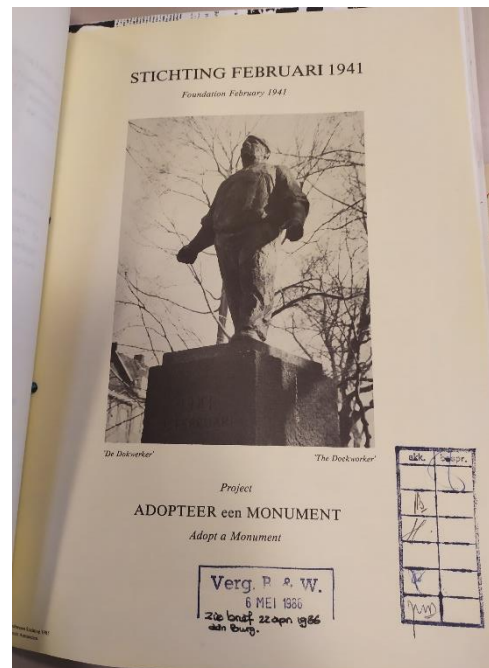
¹³⁹ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 117, 159, 197; Van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, 70.

waarden' bij te brengen; van verzetslieden en militairen konden zij bepaalde idealen leren, maar van burgerslachtoffers niet.¹⁴⁰

In de jaren tachtig leek de rol van de burgerslachtoffers van het bombardement in het herdenken door de Zutphense jeugd even te veranderen door het project 'Adopteer een monument' van de Amsterdamse Stichting Februari 1941. De stichting was in 1986 opgericht uit dankbaarheid 'voor de solidariteit van de Nederlandse bevolking met Joodse medeburgers', met in de naam een verwijzing naar de Februaristaking in 1941 als 'eerste manifestatie van solidariteit van de Nederlandse bevolking met haar Joodse medeburgers tijdens de Duitse bezetting'.¹⁴¹ Met het monumentenproject wilde de stichting dat de achtste groep van basisscholen en de eerste klas van middelbare scholen per klas een gedenkteken zouden adopteren, dat elk jaar aan de klas die eraan kwam zou worden overgedragen.

Het doel daarvan was om de jeugd bekend te maken met waarom de herdachte mensen gestorven zijn, en om inzicht te bieden in de 'wezenlijke waarden van het begrip 'vrijheid''. De stichting wilde zo de herinnering aan het Nederlands verzet levend houden, en naastenliefde, menselijkheid en een beter begrip tussen volken bevorderen. Laatstgenoemde doelen aan bij een bredere tendens in Nederland in de tachtiger jaren, namelijk het actualiseren van de oorlogsherdenking als reactie op de vraag of herdenken nog wel 'van deze tijd' was.¹⁴² Door de oorlogsherdenking en -herinnering te verbinden aan contemporaine thema's als racisme en onverdraagzaamheid zou een nieuwe oorlog voorkomen kunnen worden, was de heersende opvatting.¹⁴³

Zutphen gaf gehoor aan het project van Stichting Februari 1941, en de Gereformeerde Streekschool adopteerde al op 6 mei 1986 het IJsselkadedenkteken.¹⁴⁴ Ook de overige belangrijke

Informatieboekje van Stichting Februari 1941 (1986). Bron: Erfgoedcentrum Zutphen (0499), inv.nr. 1647.

¹⁴⁰ 'Zutphense schooljeugd maakt expositie Oorlog-Bevrijding. Onder het motto "Toen en Nu"', *Zutphens Dagblad* (14 april 1970); 'Nog een expositie, die aan jaren '40-50 herinnert. Ingericht in Baudartius Lyceum', *Zutphens Dagblad* (3 mei 1970).

¹⁴¹ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499), inv.nr. 1647, adoptie van oorlogsmonumenten door Zutphense scholen (1986-1989).

¹⁴² Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499), inv.nr. 1647, adoptie van oorlogsmonumenten door Zutphense scholen (1986-1989); Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 246, 249, 181; Rosendaal, *Nijmegen 44*, 265.

¹⁴³ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499), inv.nr. 1653, brief college van burgemeester en wethouders Zutphen aan herdenkingscommissie Zutphen (16 april 1985); 'Bevrijdingsdag in Zutphen groots gevierd', *Zutphens Dagblad* (6 mei 1980); 'Bevrijding stijlvol herdacht. Burgemeester De Vries: Herdenken is opnieuw bedenken', *Zutphens Dagblad* (9 april 1985); 'Expositie rond bevrijding geopend', *Zutphens Dagblad* (3 mei 1985); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499), inv.nr. 1653, draaiboek herdenking 4 mei 1981 Zutphen.

¹⁴⁴ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499), inv.nr. 1647, brief door Bureau Voorlichting aan burgemeester Zutphen (15 februari 1980); Erfgoedcentrum Zutphen,

oorlogsmonumenten in de stad stonden op de lijst om geadopteerd te worden. Het gedenkteken voor het bombardement stond als enige onder de noemer van ‘misschien’. Waar onder andere het Gideonmonument en het Joodse gedenkteken kort na het IJsselkadeteken geadopteerd werden, verdween het burgerslachtoffergedenkteken van de lijst. Het werd uiteindelijk pas in 2006 geadopteerd door de Jan Ligthartschool.¹⁴⁵ De burgerslachtoffers pasten waarschijnlijk niet goed bij het doel van de stichting: het waren geen slachtoffers die inzicht konden bieden in de waarden van het begrip ‘vrijheid’, en ze boden geen herinnering aan het Nederlandse verzet.

Met een voorzichtig begin in de jaren zestig, zagen de jaren tachtig er dus anders uit dan de eerste naoorlogse decennia. Er kwam kritiek op het ‘wij-zij’ denken, het nationale verhaal van ‘herrijzenis’ en de verzetsmythe, en er kwam meer aandacht voor nieuwe slachtoffergroepen en het bespreken van onderwerpen die daarvoor taboe waren. In deze tendens past ook dat er in Zutphen in de jaren tachtig voor het eerst aandacht werd besteed aan het bombardement. Het college van burgemeester en wethouders besloot in 1980 om elk jaar bij alle oorlogsmonumenten en graven van gevallen in de gemeente bloemen te leggen; dus ook bij het gedenkteken voor burgerslachtoffers van het bombardement.¹⁴⁶ In toespraken bij de stedelijke herdenkingen bij het Gideonmonument werden de burgerslachtoffers in deze periode alsnog niet expliciet genoemd, maar er was wel sprake van een verder toegenomen aandacht voor het Joodse oorlogsleed en voor de psychologische aspecten van de oorlog, zoals verzetslieden die leden onder een kampsyndroom.¹⁴⁷

In de krant was er, meer dan in herdenkingstoespraken, wel aandacht voor het bombardement. In 1984 verschenen er voor het eerst artikelen over het verloop van het bombardement, de daarbij ingezette hulptroepen en de directe gevolgen van de gebeurtenis, allen geschreven door Zutphens amateurhistoricus Jan Kreijenbroek.¹⁴⁸ Dat het een geallieerd bombardement betrof werd hier weinig betekenis aan gehecht; de gebeurtenis zelf, los van de oorzaak, stond centraal. Opmerkelijk is dat uit een van deze artikelen blijkt dat het bombardement op dat moment weinig bekend was. Op 14 oktober 1989

Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499), inv.nr. 1647, nota van burgemeester aan wethouders (1 april 1980); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499), inv.nr. 1647, brief aan vereniging van Nederlandse gemeenten door college van burgemeester en wethouders Zutphen (13 augustus 1980).

¹⁴⁵ Omroep Gelderland, ‘Kinderen herdenken bombardement’, <https://www.omroepgelderland.nl/nieuws/2099985/Kinderen-herdenken-bombardement-1944-op-Zutphense-binnenstad> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

¹⁴⁶ ‘Vergeten graf’, *Zutphens Dagblad* (15 mei 1982); ‘Viering van Zutphens bevrijding wordt indrukwekkend gebeuren’, *Zutphens Dagblad* (14 maart 1985); ‘Twee dagen feest rond veertig jaar bevrijding’, *Zutphens Dagblad* (2 mei 1985); ‘Stijlvolle herdenking oorlog en bevrijding’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1985); Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499), inv.nr. 1653, notulen bijeenkomst over herdenking op 4 mei (5 februari 1985).

¹⁴⁷ ‘Imponerende herdenking in de St. Walburgskerk’, *Zutphens Dagblad* (11 april 1985); ‘Joodse slachtoffers herdacht. Bevrijders en verzetsstrijders ontvangen in gemeentehuis’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1985); ‘Stijlvolle herdenking oorlog en bevrijding’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1985).

¹⁴⁸ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 180, ‘Hulpverleningsinstanties’, artikel van Jan Kreijenbroek, 1984; ‘Snel naar de kelder, er vallen bommen! Veertig jaar geleden trof ramp Zutphen’, *Zutphens Dagblad* (10 oktober 1984).

stelde hij, vijfenveertig jaar na het bombardement, dat ‘maar weinig mensen die vandaag door de binnenstad of over de markt van Zutphen lopen, zullen weten dat zich op die plek vandaag precies 45 jaar geleden een drama afspeelde’.¹⁴⁹ Vijfenveertig jaar na het bombardement had de gebeurtenis dus nog steeds geen plek in de stedelijke oorlogsherinnering van Zutphen.

Een halve eeuw voorbij

In 1995 was het vijftig jaar geleden dat Nederland van de Duitse bezetter was bevrijd. In Zutphen leidde dat tot een hoogtepunt in aandacht voor de lokale oorlogsgeschiedenis. Meer dan eerst werd er niet enkel in mei, maar ook op de eigen bevrijdingsdata in april aandacht besteed aan de eigen regio. Met name de bevrijding zelf stond hier centraal; andere oorlogsgebeurtenissen kwamen nog steeds nauwelijks aan bod. Ook het bombardement was weer uit de kranten verdwenen. De aandacht voor de eigen bevrijding leidde wel tot een toegenomen aandacht voor de geallieerde Canadese bevrijders, die in Zutphen werden uitgenodigd om de bevrijding te vieren en in krantenartikelen en herdenkingsbordjes uitgebreid werden geëerd.¹⁵⁰

Ter ere van het vijftigjarige jubileum werd in Zutphen het Comité Herdenking Bevrijding Zutphen opgericht. Naast het organiseren van uiteenlopende feestelijkheden voor het vijftigjarige jubileum van de Nederlandse bevrijding had het comité twee doelstellingen: het achterhalen van (de namen van) alle slachtoffers die in de gemeente Zutphen tijdens de oorlog waren overleden en het betrekken van de Zutphense jeugd bij herdenkingen van de oorlog en het vieren van de bevrijding.¹⁵¹ De eerste doelstelling sloot aan bij een bredere tendens in Nederland, waarin nog meer dan het voorzichtige begin in voorgaande decennia aandacht kwam voor oorlogsleed en het lot van slachtoffers. Het heroïsche oorlogsverhaal verdween steeds meer naar de achtergrond.¹⁵² Vooral de Joodse slachtoffers kwamen steeds meer in de schijnwerpers te staan. Zo werd in Zutphen in 1995 de expositie

¹⁴⁹ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, ‘Precies 45 jaar geleden’, *Zutphens Dagblad* (14 oktober 1989).

¹⁵⁰ Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, herdenkingsuitgave *Zutphen 50 jaar bevrijd*, artikel ‘Belangrijkste gebeurtenissen in Zutphen tijdens de oorlog. Zutphen van invasie tot bevrijding; ‘Regio staat begin april stil bij 50 jaar bevrijding’, *50 jaar bevrijding* (1995); ‘Hulpverleners stelden hun leven in de waagschaal om anderen te redden. Hulpverleningsorganisaties in de Tweede Wereldoorlog, *Zutphen 50 jaar bevrijd* (1995); ‘Ik zag de kogels als gloeiende puntjes door de lucht vliegen. ‘Meester’ Dijkman maakte de bevrijding van Leesten aan den lijve mee’, *Gelders Dagblad* (5 april 1995); ‘Hitler-Jugend verdedigt Zutphen fanatiek, *Gelders Dagblad* (6 april 1995); ‘Felle strijd om de Zutphense binnenstad’, *Gelders Dagblad* (8 april 1995); ‘Hoe kunnen we bedanken voor deze geweldige gastvrijheid?’, *Gelders Dagblad* (2 mei 1995); ‘Zonnig dagje Zutphen voor veteranen’, *Gelders Dagblad* (2 mei 1995); ‘Veel overeenkomsten tussen Nederland en Canada’, *Gelders Dagblad* (3 mei 1995); Van Vree, ‘de dynamiek van de herinnering’, 38-40; De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, 18-20.

¹⁵¹ ‘Comité herdenking bevrijding Zutphen 1995’, *Zutphens Dagblad* (1995).

¹⁵² Van Vree, ‘de dynamiek van de herinnering’, 38-40; De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, 18-20; Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 246.

‘Enkele Reis’ geopend, over de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog voor alle Joodse gemeenten in Nederland ‘als grootste verlies van de oorlog’.¹⁵³

De tweede doelstelling van het comité, het betrekken van de jeugd, had vooral te maken met het ‘uitsterven’ van de generatie die de oorlog bewust had meegemaakt. Het Comité stelde dat het de plicht van elke generatie was om de oorlogsgeschiedenis aan de volgende generatie door te geven; het werd als zeer belangrijk geacht de jeugd te leren wat er voor de huidige vrijheid nodig is geweest.¹⁵⁴ Deze opvatting leidde er wel toe dat met name actieve oorlogsslachtoffers hierbij werden betrokken. Zo moest de jeugd bijvoorbeeld aan de Zutphense verzetsstrijders een voorbeeld nemen, hun fakkel overnemen, en zelf ook in het heden alles geven voor het behoud van de Nederlandse democratie.¹⁵⁵

Om het betrekken van de jeugd te bevorderen had het Stedelijk Museum Zutphen samen met het Stadsarchief Zutphen een ‘leskist’ samengesteld voor Zutphense basisscholen met foto’s en voorwerpen uit de oorlog. Er kwamen ook thema’s als vervolging en vernietiging in voor, als een soort waarschuwing die aansloot bij het bovenstaande idee dat de huidige jeugd de democratie moest beschermen. Bij de leskist hoorde ook een teken- en dichtwedstrijd over de universele thema’s ‘oorlog en vrede’ en ‘vrijheid en onvrijheid’.¹⁵⁶ De actualisering uit de jaren tachtig werd in deze periode dus nog verder doorgevoerd. Dit in tegenstelling tot de nationale herdenking waarin de actualisering in de jaren negentig meer naar de achtergrond verdween.¹⁵⁷

Eindelijk erkenning

Na 1995 nam de belangstelling voor oorlog en herdenken in Zutphen af. Er werd minder gepubliceerd over de eigen bevrijding of lokale geschiedenis in de aprilmaanden dan voorgaande jaren. Artikelen gerelateerd aan de oorlog gingen nu vaker over de nationale oorlogservaring en -geschiedenis. Actualiserende elementen in herdenkingen bleven wel aanwezig. Zo werd bij een herdenking bij het IJsselkadegedenkteken in 2005 het volgende gesteld door de burgemeester: ‘Laten we aan alle kinderen in de wereld denken die willen dat de oorlog voorbij is; vrede willen’.¹⁵⁸ De verschillende groepen die op 4 mei herdacht werden waren er sinds 2005 meer dan ooit: bij de herdenking bij het Gideonmonument werden de herdachte groepen gedefinieerd als zowel ‘militair, als verzetsman of vrouw, als toevallig

¹⁵³ ‘Vragen aan geweten bleven achterwege. Dolman opent joodse expositie Enkele Reis’, *Gelders Dagblad* (14 april 1995).

¹⁵⁴ ‘Kleurrijk programma herdenking 4 en 5 mei’, *Gelders Dagblad* (3 mei 1990); ‘Dodenherdenking leeft’, *Gelders Dagblad* (5 mei 1990); ‘Burgemeester A.E. Verstand-Bogaert over de herdenking van de 50 jarige bevrijding’, *Gelders Dagblad* (30 april 1995).

¹⁵⁵ ‘Zutphen staat uitgebreid stil bij oorlogsslachtoffers’, *Gelders Dagblad* (5 mei 1990).

¹⁵⁶ ‘Schooljeugd bij herdenking betrokken’, *Gelders Dagblad* (14 april 1995); Van Vree, ‘De dynamiek van de herinnering’, 38-40; De Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, 18-20.

¹⁵⁷ Raaijmakers, *De stilte en de storm*, 246.

¹⁵⁸ ‘Emoties de vrije loop bij herdenking IJsselkade’, *De Stentor* (1 april 2005).

slachtoffer of omdat religie, etnische afkomst of politieke overtuiging de Duitse overheersers niet beviel'.¹⁵⁹

Op diezelfde 4 mei in 2005 werden de burgerslachtoffers van het bombardement voor het eerst expliciet erkend in deze stedelijke oorlogsherdenking. Bij het Gideonmonument werd een plaquette onthuld door de burgemeester 'ter nagedachtenis aan de 92 slachtoffers van het bombardement van 14 oktober 1944'.¹⁶⁰ Maria Sieders, een van de weinige nog levende mensen die het

Maria Sieders bij de in het bombardement verdwenen straat Apenstert.
Bron: '75 jaar bombardement Zutphen', *De Stentor* (14 oktober 2019).
Foto door Arjan Gotink.

bombardement zelf meemaakte en daarbij drie zusjes verloor, gaf in 2005 in *De Stentor* aan dat zij al jaren hoopte op aandacht voor het bombardement. Dat laat zien dat er, hoewel er in de gemeentelijke herdenkingen decennialang geen ruimte was voor burgerslachtoffers, deze slachtoffergroep zeker niet uit het geheugen van alle Zutphenaren verdwenen was. Zeker in 1994 had Sieders gedacht dat er – na vijftig jaar – wel aandacht aan het bombardement besteed zou worden, maar dat was niet het geval. Pas in 2004 nam de interesse in het bombardement wat toe. Dit kwam zowel door een lezing van amateurhistoricus Jan Kreijenbroek over de gebeurtenis als doordat Sieders door *De Stentor* werd geïnterviewd over haar belevenis van het bombardement, waarna ze vele reacties ontving van anderen die toentertijd in Zutphen hadden gewoond. Sieders en Kreijenbroek sloegen hierna de handen ineen en toen zij pleitten voor een herdenking van de gebeurtenis, kregen zij hiervoor datzelfde jaar nog steun van de burgemeester. Op 14 oktober 2005 vond daarmee, bottom-up georganiseerd vanuit particulier initiatief, de eerste herdenking van het bombardement en de daarbij gevallen burgerslachtoffers plaats.¹⁶¹

Bij deze eerste herdenking zei burgemeester Arnold Gerritsen opvallend genoeg dat het bombardement na al die jaren nooit vergeten is, integendeel: 'Juist nu worstelen familieleden van de slachtoffers en getuigen met deze herinneringen uit hun jeugd'.¹⁶² Hij erkende hiermee dat het

¹⁵⁹ 'Herdenking gevallen', *De Stentor* (6 mei 2005).

¹⁶⁰ Hoewel de plaquette hier 92 slachtoffers noemt, is het dodenaantal nog steeds niet duidelijk. Zo schrijft *De Stentor* in 2010 dat het om meer dan honderd slachtoffers gaat, en in 2015 om ongeveer tachtig. Hoewel er in 1995 al onderzoek was gedaan naar de (namen van) Zutphense oorlogsslachtoffers en dit in 2015 werd voortgezet door het herdenkingscomité van de stad, blijft een definitief antwoord uit; 'Kippenvelmomenten bij herdenking', *De Stentor* (15 oktober 2010); 'Oorlog komt in je', *De Stentor* (5 mei 2015).

¹⁶¹ *De Stentor*, '75 jaar bombardement Zutphen', <https://www.destentor.nl/zutphen/75-jaar-bombardement-zutphen-maria-sieders-koestert-blijvende-herinnering-aan-zwarte-dag-waarop-ze-haar-drie-zusjes-verloor~adec48da/> (geraadpleegd op 20 februari 2020); Contact Zutphen, 'Het was leuk maar ook erg verdrietig', <https://www.contactzutphen.nl/nieuws/algemeen/131001/-het-was-leuk-maar-ook-erg-verdrietig-> (geraadpleegd op 1 maart 2020).

¹⁶² 'Bombardement 1944 sober herdacht. Pleidooi voor adoptie monument door Zutphense scholieren', *De Stentor* (15 oktober 2005).

bombardement al die jaren inderdaad onder veel inwoners wel een vorm van ‘levend verleden’ was geweest. Vanaf 2005 zou er in het vervolg, tot op heden, elk jaar een herdenking voor het bombardement plaatsvinden op 14 oktober, georganiseerd door het speciaal daarvoor opgerichte Comité Herdenking Bombardement 14 oktober 1944. De herdenkingen vonden en vinden plaats bij het gedenkteken voor de burgerslachtoffers op de Algemene Begraafplaats. Eens in de vijf jaar wordt het bombardement echter bij het Gideonmonument herdacht, wat de blijvende kracht van het Gideonmonument als belangrijkste *lieu de mémoire* van Zutphen illustreert.¹⁶³ Toch won het gedenkteken op de Algemene Begraafplaats aan invloed. In 2006 werd deze namelijk – in het kader van de monumentenadoptie volgens Stichting Februari 1941 – geadopteerd door de Jan Ligthartschool.¹⁶⁴

De verdwenen stad

Vijf jaar nadat het bombardement in het algemene geheugen van Zutphen terugkeerde was de aandacht voor en kennis van de gebeurtenis enorm toegenomen. De jaarlijkse herdenkingen van het bombardement en de burgerslachtoffers waren inmiddels al meer gemeengoed geworden. Vanwege het vijfenzestigjarige jubileum van de Nederlandse bevrijding in 2010 werd er in *De Stentor* – hoewel de verdere aandacht voor de lokale oorlogsgeschiedenis verder afnam – door journalist Niek Megens een serie krantenartikelen gepubliceerd in de aanloop van mei, over het voor, tijdens en na van het bombardement op Zutphen: *De verdwenen stad*. *De Stentor* was hier beïnvloed door het feit dat er sinds 2005 herdenkingen plaatsvonden van het bombardement. In 2009 zou namelijk een extra grote herdenking worden georganiseerd, bij het Gideonmonument, omdat het bombardement toen vijfenzestig jaar geleden had plaatsgevonden. *De Stentor* wilde hierbij stilstaan.¹⁶⁵

De artikelen van *De verdwenen stad* verschenen later dat jaar ook in boekvorm. Ook Kreijenbroek werkte hier aan mee. De verhalen gingen onder meer over het verleden van inmiddels verdwenen straten, plaatsen of beelden, veelal op basis van *oral history*. Zo werd onder meer Sieders geïnterviewd. Er werd ook stilgestaan bij de grote schade aan de stad en de vele gewonden en doden die niet meer teruggevonden zijn. Het boek ging hierbij juist in op hoe de identiteit van Zutphen door het bombardement veranderd is.¹⁶⁶ Hoewel het feit dat er krantenartikelen en een boek over de gebeurtenis

¹⁶³ Contact Zutphen, ‘Ingetogen herdenking bombardement’, <https://www.contactzutphen.nl/nieuws/algemeen/282689/ingetogen-herdenking-bombardement-zutphense-binnenstad/> (geraadpleegd op 14 februari 2020); ‘Plaquette herdenkt bombardement’, *De Stentor* (4 mei 2005).

¹⁶⁴ *De Stentor*, ‘75 jaar bombardement Zutphen’, <https://www.destentor.nl/zutphen/75-jaar-bombardement-zutphen-maria-sieders-koestert-blijvende-herinnering-aan-zwarte-dag-waarop-ze-haar-drie-zusjes-verloor~adec48da/> (geraadpleegd op 20 februari 2020); ‘Kippenvelmomenten bij herdenking’, *De Stentor* (15 oktober 2010); ‘Bombardement 1944 op Zutphense binnenstad herdacht’, *De Stentor* (15 oktober 2010).

¹⁶⁵ Historiek, ‘Boeiende zoektocht naar een verdwenen stadsdeel’, <https://historiek.net/boeiende-zoektocht-naar-een-verdwenen-stadsdeel/13183/> (geraadpleegd op 11 maart 2020).

¹⁶⁶ ‘Barlheze werd na de oorlog een gewone straat’, *De Stentor* (9 april 2010); ‘Een lege plek was alles wat overbleef’, *De Stentor* (9 april 2010); ‘Ruim baan voor de Canadezen’, *De Stentor* (15 oktober 2010); ‘Vurige vlammenwerpers. Bevrijding van Zutphen was bloedige strijd’, *De Stentor* (29 april 2010); ‘Zutphen in de vuurlinie’, *De Stentor* (4 mei 2010); Megens, *De verdwenen stad*; Historiek, ‘Boeiende zoektocht naar een verdwenen stadsdeel’, <https://historiek.net/boeiende-zoektocht-naar-een-verdwenen-stadsdeel/13183/>

zijn gepubliceerd, wil dat niet direct zeggen dat dit door iedereen werd geïncorporeerd. Het demonstreert echter wel dat het bombardement inmiddels een zeker aanzien vergaard had en door autoriteiten als de gemeente en de krant werd opgepakt. Dat gaf de mogelijkheid om onder een breder publiek – krantenlezers of bijwoners van herdenkingen – draagvlak voor de gebeurtenis te vormen. Megens kon niet in zijn eentje een *lieu de mémoire* creëren; zowel ‘zender’ als ‘ontvanger’ speelden een rol. Het bombardement werd zo, met een start in 2005, niet meer los gezien van de Zutphense oorlogservaring. *De verdwenen stad* faciliteerde een label dat vanaf nu op de identiteit van Zutphen geplakt werd; Zutphen was nu ‘de verdwenen stad’. Het bombardement was intrinsiek onderdeel geworden van de stadsidentiteit. Het was nu een *lieu de mémoire*.

Na het verschijnen van *De verdwenen stad* werd in samenwerking met het Stedelijk Museum te Zutphen een tentoonstelling samengesteld waarbij een driedimensionale reconstructie van het verdwenen stadsdeel te bezichtigen was in 2011.¹⁶⁷ Het bombardement werd zo bewust in een publiekgerichte vorm gegoten om kennis over en betekenisgeving aan de gebeurtenis te bevorderen. Het feit dat een deel van de stad is verwoest, is inmiddels dus onderdeel van de Zutphense identiteit als ‘verdwenen stad’. Dit laat ook zien dat Zutphen nog steeds inspeelt op de historische identiteit, juist door in de tentoonstelling de nadruk te leggen op het oude stadsdeel van voor het bombardement. Draagvlak voor het herdenken bleef ook aanwezig; tot op heden bleef het bombardement ieder jaar herdacht. Doordat steeds minder Zutphenaren het verhaal van het bombardement zelf kunnen navertellen, komt de nadruk bij het herdenken steeds meer te liggen op het doorgeven van kennis erover aan een nieuwe generatie. Hierin is ook te zien dat het bombardement inmiddels een *lieu de mémoire* is geworden; het heeft inmiddels zoveel betekenis en draagwijdte dat een volledige jonge generatie Zutphenaren die de gebeurtenis niet heeft meegemaakt nu leert dat het intrinsiek met Zutphen verbonden is.

Het betrekken van de jeugd gebeurt natuurlijk doordat het gedenkteken voor de burgerslachtoffers door de Jan Ligthartschool is geadopteerd, maar ook op andere wijzen. Zo werd er in 2019 een theatervoorstelling samengesteld door Woest Oost over de oorlog in de stad, waarbij twaalf jongeren uit Zutphen met ouderen hierover in gesprek gingen. Het theaterstuk is een goed voorbeeld van blijvende actualisering, maar ook van meer handelingskracht en betrokkenheid van jongeren, die niet ‘top-down’ informatie over de oorlog in zich opnemen, maar er zelf mee aan de slag gaan. Ook het bombardement speelde in het theaterstuk een rol, waarvoor Maria Sieders in eigen persoon werd geïnterviewd door een meisje dat is gevlucht uit Syrië: ‘Wat er toen gebeurde was niet zo heel verschillend’, was de conclusie van het gesprek. Het stuk heeft dan ook als titel: ‘Nog niet eens zo lang geleden op dezelfde plek’.¹⁶⁸ Het bombardement zal zo nooit vergeten raken.

(geraadpleegd op 11 maart 2020).

¹⁶⁷ Historiek, ‘Boeiende zoektocht naar een verdwenen stadsdeel’, <https://historiek.net/boeiende-zoektocht-naar-een-verdwenen-stadsdeel/13183/> (geraadpleegd op 11 maart 2020); Netwerk Oorlogsbronnen, Stedelijk Museum Zutphen, <https://www.oorlogsbronnen.nl/stedelijk-museum-zutphen> (geraadpleegd op 11 maart 2020).

¹⁶⁸ ‘De oorlog door jonge ogen’, *De Stentor* (1 mei 2019); ‘Jongeren vertellen’, *De Stentor* (2 mei 2019).

Langzaamaan kreeg het bombardement door de jaren heen in de Zutphense herdenkingscultuur dus een grotere rol toegeschreven. Dat er lange tijd geen aandacht was voor de gebeurtenis in gemeentelijk georganiseerde herdenkingen kwam omdat de burgerslachtoffers niet pasten in het verhaal van ‘herrijzend Zutphen’ in de richting van ‘moderne centrumstad’, waarbinnen de nadruk op de actieve slachtoffers lag; het werken aan de herrijzenis was immers een ‘ereschuld’ aan hen. Vanaf 1950 werden de burgerslachtoffers impliciet herkend in het Gideonmonument – de belangrijkste *lieu de mémoire* rondom de oorlog – maar pas in de jaren tachtig kwam er voor het eerst expliciet aandacht voor het bombardement in de krant, waaruit bleek dat er weinig kennis over de gebeurtenis was in de stad en dat meer aan de gevolgen dan aan de oorzaak of daders van het bombardement gehecht werd. Pas in 2005 werden de burgerslachtoffers erkend door een plaquette bij het Gideonmonument en kwamen er jaarlijkse herdenkingen van de gebeurtenis op 14 oktober. Dit was bereikt door een samenkomst van gemeentelijk en particulier initiatief. Toen bleek dat, hoewel het bombardement decennialang niet in gemeentelijke herdenkingen voorkwam, de gebeurtenis onder veel inwoners wel leefde. In 2010 bereikte de aandacht voor het bombardement een hoogtepunt door *De verdwenen stad* van Niek Megens. Sindsdien is het bombardement verbonden met de Zutphense oorlogservaring, en de Zutphense identiteit met het idee van ‘de verdwenen stad’. Het bombardement is daarmee inmiddels geworden tot een *lieu de mémoire* dat voortgezet wordt door nieuwe generaties Zutphenaren.

Conclusie

De Tweede Wereldoorlog is een vorm van ‘levend verleden’: dat is een consensus in literatuur over de naoorlogse herinnering en -herdenking van de Tweede Wereldoorlog. *Lieux de mémoire* spelen een rol in het levend houden van dat verleden, of dit nu een materieel object als een gedenkteken of een gebeurtenis als een bombardement betreft. Tegen de verwachting in – gezien de grote impact – leek het bombardement op Zutphen echter lange tijd allesbehalve een vorm van levend verleden te zijn geweest. De vraag hoe het mogelijk was dat het bombardement decennia lang nauwelijks invloed had op de stedelijke identiteit of de (door de gemeente aangestuurde) herdenkingscultuur in Zutphen stond in deze scriptie dan ook centraal. Daarmee werd een toevoeging gedaan aan bestaande literatuur over *lieux de mémoire*, door te onderzoeken – met Zutphen en het bombardement als casus – waarom en hoe iets in eerste instantie eigenlijk een herinneringsplaats kan worden. De brede definitie van herinneringsplaatsen door Nora, waar ook Plomp en De Keizer voor pleitten, kwam zo weer in de schijnwerpers te staan: het bombardement op Zutphen werd gedefinieerd als mogelijk identiteitsbepalende gebeurtenis met een bepaalde betekenis en draagwijdte in de stad. Hiermee werd ook een toevoeging gedaan aan literatuur over bombardementen, die veelal niet over (geallieerde) bombardementen op Nederlandse steden gaat.

De ontwikkeling van het bombardement op Zutphen van ‘vergeten’ gebeurtenis tot *lieu de mémoire* had met verscheidene zaken te maken. De betrokken actoren waren bepalend voor het verloop van die ontwikkeling, wat het belang van de *social agency approach* illustreert. Deze aanpak maakte duidelijk dat, aansluitend bij de literatuur, in Zutphen sprake was van een dynamische oorlogsherinnering die afhankelijk was van de betrokken groep en de tijdsperiode. Zo hadden het bombardement en de daarbij omgekomen burgers decennia lang geen plaats in de top-down stedelijke herinnering en stadsidentiteit vanwege de sturende rol die de gemeente Zutphen daarbinnen innam. De gemeente had samen met het gemeentelijke wederopbouw bureau na de oorlog een bepalende rol in het herstel van de schade aan de stad die grotendeels door het bombardement was veroorzaakt. Hierbij paste het bombardement enerzijds niet binnen de nadruk op de vooroorlogse historie die Zutphen aan haar identiteit ging verbinden, en anderzijds niet binnen de identiteit van Zutphen als moderne centrumstad (met historisch karakter). In beide gevallen had het bombardement wel als katalysator gewerkt voor zowel de nadruk op de vooroorlogse stadshistorie, als het vergemakkelijken van het openbreken van de stad en het stimuleren van moderne voorzieningen die nodig waren voor de positie van centrumstad.

Het bombardement paste ook lange tijd niet in het verhaal dat de gemeente wilde uitdragen in de stedelijke herdenkingscultuur. De gemeente Zutphen hield in herdenkingsplechtigheden vast aan het verhaal dat ook bij de nationale herdenkingen verkondigd werd. Hierin stonden decennia lang enkel actieve slachtoffers – verzetslieden en militairen – centraal. Voor het bombardement en de omgekomen burgers was geen plaats. Door het idee dat Zutphen een ‘ereschuld’ had in te lossen aan deze slachtoffers werden de mensen die herdachten gemotiveerd tot samenwerking om de ‘herrijzenis’ van de stad (tot een stad met als identiteit ‘moderne centrumstad met historisch karakter’) mogelijk te maken. Actieve

slachtoffers speelden in die identiteit dus een cruciale rol. In Zutphen was deze tendens te zien in het belang dat werd gehecht aan het IJsselkade-monument voor verzetslieden, en aan het Gideonmonument dat voor alle Zutphense slachtoffers was bedoeld, maar enkel het verzet uitbeelde. De beide monumenten waren (en zijn) in Zutphen belangrijke *lieux de mémoire*. Dit konden zij worden doordat de gemeente enkel deze gedenktekens en hun verhaal lange tijd inzette in de stedelijke oorlogsherdenkingen. Impliciet was voor de burgerslachtoffers wel plaats in het inclusief bedoelde Gideonmonument, maar in de praktijk kwamen zij tot 2005 nooit expliciet voor in herdenkingen.

Hoewel voor de burgerslachtoffers van het bombardement al in 1946 een grafzerk was opgericht vanuit gemeentelijk initiatief, speelde deze na oprichting lange tijd geen rol in gemeentelijke herdenkingsplechtigheden. De grafzerk benoemde niet dat het om een geallieerd bombardement ging. De decennialange afwezigheid van het bombardement in de stedelijke identiteit en herdenkingscultuur had echter niet te maken met het feit dat de geallieerden hun bommen lieten vallen; daar werd weinig speciale betekenis aan gehecht. De gevolgen van het bombardement werden in krantenartikelen en herdenkingsplechtigheden belangrijker geacht dan de precieze oorzaak. Zoals volgens Rosendaal ook in Nijmegen het geval was, was het gebrek aan aandacht voor het bombardement vooral afhankelijk van de lastige betekenisgeving aan de overleden burgers.

Het bombardement kreeg pas in de jaren tachtig meer erkenning, doordat er samen met de overige stedelijke oorlogsgedenktekens ieder jaar op 4 mei bloemen werden gelegd op het burgerslachtoffergedenkteken door de gemeente. Ook publiceerde Kreijenbroek enkele artikelen over de gebeurtenis. Pas in 2005 werd – door particulier initiatief van Sieders en Kreijenbroek dat top-down door de gemeente gesteund werd – het bombardement bij het Gideonmonument in een plaquette erkend. Ook werd de eerste herdenking van de gebeurtenis georganiseerd op 14 oktober 2005. In 2010 bereikte de aandacht voor het bombardement een hoogtepunt in de artikelenserie en het boek *De Verdwenen Stad*. Dergelijke veranderingen laten de dynamiek van de herinnering rondom de Tweede Wereldoorlog zien, die centraal staat in literatuur rondom naoorlogse herdenking en herinnering en afhankelijk is van de groep en periode. Immers, waar het bombardement vanuit top-down gemeentelijk perspectief decennia lang buiten de aandacht werd gehouden, verscheen het uiteindelijk weer binnen het erkende stedelijke geheugen vanuit particulier initiatief.

Dat wil uiteraard niet zeggen dat de gebeurtenis en de omgekomen burgers al die tijd door alle inwoners ‘vergeten’ waren. In feite was er in Zutphen nooit sprake van een complete afwezigheid van het bombardement als vorm van ‘levend verleden’. De casus van het bombardement illustreert echter wel dat de betrokken actoren bepalend zijn in het vraagstuk hoe iets een *lieu de mémoire* kan worden. Waar gemeentelijke en particuliere visies jarenlang niet overeenkwamen, kreeg het bombardement pas een prominente plek in de herdenkingscultuur nadat de bottom-up initiatieven van met name Sieders en Kreijenbroek top-down vanuit de gemeente gesteund werden. Het feit dat deze herdenkingen er waren stimuleerde het uitbrengen van *De verdwenen stad* waarna – samen met onder andere de jaarlijkse herdenking op 14 oktober, het betrekken van de Jan Ligthartschool en overige jeugd en het benoemen

van de gebeurtenis op 4 mei – het bombardement en de omgekomen burgers onderdeel zijn geworden van de Zutphense oorlogsherinnering. De gebeurtenis werd daarmee in 2010 een *lieu de mémoire*. Het bombardement kan niet meer los worden gezien van de stadsidentiteit; Zutphen is de ‘verdwenen stad’ geworden.

Hoewel in dit onderzoek de betrokken actoren een belangrijke rol speelden, was het lastig echt iets te zeggen over de daadwerkelijke impact en betekenis van het bombardement voor Zutphenaren in de naoorlogse periode. Omdat in deze scriptie gemeentelijke bronnen en krantenartikelen zijn gebruikt, blijven ‘gewone’, particuliere actoren veelal onderbelicht. Vervolgonderzoek naar de impact en betekenis van de gebeurtenis op Zutphenaren door *oral history* zou daarom aan te bevelen zijn. Op deze wijze zou beter achterhaald kunnen worden hoe het bombardement daadwerkelijk al die jaren leefde bij de ‘gewone’ inwoners van Zutphen.

Literatuurlijst

- Arnold, J., *The allied war and urban memory. The legacy of strategic bombing in Germany* (Cambridge 2011).
- Benvindo, B. en Peeters, E., *Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog 1945-2010* (Antwerpen 2011).
- Boer, den, P., 'Geschiedenis, herinnering en 'lieux de mémoire' in: Rob van der Laars ed., *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 40-58.
- Bosma, K. en Cor Wagenaar, C. eds., *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedenbouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (Rotterdam 1995).
- Bosma, K., *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg 1940-1948* (Rotterdam 1988).
- Bullock, N. en Verpoest, L. eds., *Living with history, 1914-1964. Rebuilding Europe after the First and Second World Wars and the role of heritage preservation* (Leuven 2011).
- Dell, J., *Zutphen in dagen van spanning. Gedenkschrift over de belegering en de bevrijding van Zutphen* (Zutphen 1945).
- Denslagen, W., *Romantic modernism. Nostalgia in the world of conservation* (Amsterdam 2009).
- Finney, P., *Remembering the road to World War Two. International history, national identity, collective memory* (Londen 2011).
- Frijhoff, W., (1995), *De sprekende stad. Stedelijke identiteit en ruimtelijke ordening* in: J. C. Dekker, *Sporen en spiegels. Beschouwingen over geschiedenis en identiteit* (Tilburg 1995) 85-95.
- Frijhoff, W., Looper, B., Kluit, van der, J., Reinders, C., Savornin Lohman, de, R., Scholten, F. en Wartena, R. eds., *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989).
- Ginkel, van, R., '4 en 5 mei' in: Keizer, de, M. en Plomp, M. eds., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 27-38.
- Ginkel, van, R., *Rondom de Stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011).
- Heijden, van der, C., *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam-Antwerpen 2011).
- Keizer, de, M. en Plomp, M. eds., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010).
- Kreijenbroek, J., *Zutphen in oorlogstijd. Van jaar tot jaar, van maand tot maand* (Arnhem 1994).
- Kuipers, M., *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland* (Zwolle 2002).
- Lange, de, E., *Sober en solide. De wederopbouw van Nederland 1940-1965* (Rotterdam 1995).
- Maier, C., *Targeting the city. Debates and silences about the aerial bombing of World War II* (Cambridge 2010).

- Megens, N., *Zutphen. De verdwenen stad. Voor, tijdens en na het bombardement van 1944* (Zutphen 2011).
- Moeller, R., 'On the history of man-made destruction. Loss, death, memory and Germany in the bombing war', *History Workshop Journal* 61 (2006) 103-134.
- Moore, B., Review van *Na de ondergang* van Ido de Haan, *Holocaust and Genocide Studies* 14:3 (2000) 444-446.
- Overy, R., *The bombing war. Europa 1939-1945* (Londen 2014).
- Perry, J., *Wij herdenken dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Amsterdam 1999).
- Raaijmakers, I., *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945* (Amsterdam 2017).
- Reijt, van de, M., *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010).
- Rosendaal, J., *Nijmegen 44. Verwoesting, verdriet en verwerking* (Nijmegen 2009).
- Scherpenisse, S., 'Oorlogsmonumenten en herinneringscultuur in Gelderland', *WO2GLD* (2018).
- Sebald, W., *On the natural history of destruction* (München 1999).
- Vredenberg, J., *Wederopbouw. Stedenbouw en architectuur in Arnhem 1945-1965* (Utrecht 2004).
- Vree, van, F. en Laarse, van der, R., eds., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).
- Vree, van, F., 'De dynamiek van de herinnering. Nederland in een internationale context' in: Vree, van, F. Laarse, van der, R., eds., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 17-41.
- Vree, van, F., *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Rotterdam 1995).
- Winter, J. en Sivan, E., *War and remembrance in the twentieth century* (Cambridge 1999).
- Wood, N., 'Memory's remains. Les lieux de mémoire', *History and Memory* 6:1 (1991) 123-149.

Bronnenlijst

Krantenartikelen

- '15 jaar geleden werd Achterhoek bevrijd van de Duitsers', *Zutphens Dagblad* (8 april 1960).
- '25 jaar geleden werd Zutphen bevrijd, *Zutphens Dagblad* (8 april 1975).
- '29 december slechts 43 woningen voor 1949', *Zutphens Dagblad* (19 december 1948).
- 'Barlheze werd na de oorlog een gewone straat', *De Stentor* (9 april 2010).
- 'Belangrijkste gebeurtenissen in Zutphen tijdens de oorlog. Zutphen van invasie tot bevrijding, *Zutphen 50 jaar bevrijd* (1995).

‘Bevrijding stijlvol herdacht. Burgemeester De Vries: Herdenken is opnieuw bedenken’, *Zutphens Dagblad* (9 april 1985).

‘Bevrijdingsdag in Zutphen groots gevierd’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1980).

‘Bij Gerrit Slagman in Harfsen was iedere onderduiker welkom’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965).

‘Bombardement 1944 op Zutphense binnenstad herdacht’, *De Stentor* (15 oktober 2010).

‘Bombardement 1944 sober herdacht. Pleidooi voor adoptie monument door Zutphense scholieren’, *De Stentor* (15 oktober 2005).

‘Bouwplan 1946 gepubliceerd. Ringers doet een dringend beroep op gemeenschapszin’, *Zutphense Courant* (15 maart 1946).

‘Burgemeester A.E. Verstand-Bogaert over de herdenking van de 50 jarige bevrijding’, *Gelders Dagblad* (30 april 1995).

‘Canadese bevrijders stootten in de laatste fase op een fel verweer. Beslissende slag begon bij Emmerich. Zutphen en Deventer bevrijd na heftige en verbeterde strijd’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965).

‘Canadezen dringen door in Zutphens binnenstad’, *Zutphens Dagblad* (6 april 1975).

‘Comité herdenking bevrijding Zutphen 1995’, *Zutphens Dagblad* (1995).

‘De bevrijding begon al in ‘40’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1970).

‘De eerste dagen na de bevrijding’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1955).

‘De heer Ketel sprak voor de V.U., *Zutphens Dagblad* (12 oktober 1947).

‘De oorlog door jonge ogen’, *De Stentor* (1 mei 2019).

‘De plannen voor de eerstkomende jaren. Dichting van de Baakse Overlaat’, *Zutphens Dagblad* (28 december 1949).

‘De stille omgang op donderdag’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1950).

‘Dit hebben wij gewonnen in 1945’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1955).

‘Dodenderdenking leeft’, *Gelders Dagblad* (5 mei 1990).

‘Een gedenksteen op eeregraf onthuld’, *Zutphense Courant* (6 mei 1946).

‘Een lege plek was alles wat overbleef’, *De Stentor* (9 april 2010).

‘Een monument op de Joodse begraafplaats onthuld’, *Zutphens Dagblad* (31 oktober 1949).

‘Emoties de vrije loop bij herdenking IJsselkade’, *De Stentor* (1 april 2005).

‘Expositie rond bevrijding geopend’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1985).

‘Extra contingent van 200 woningen in gevaar door beschamende medewerking der burgerij’, *Zutphens Dagblad* (30 december 1950).

‘Felle strijd om de Zutphense binnenstad’, *Gelders Dagblad* (8 april 1995).

‘Gedenksteen voor de gesneuvelden onthuld’, *Zutphense Courant* (1 september 1941).

‘Herbouw van Zutphen luidde nieuwe ontwikkeling in. Uit de puinhopen verrees een levende stad’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1955).

‘Herdenking 10 mei 1940 in Zutphen’, *Zutphens Dagblad* (11 mei 1947).

‘Herdenking en viering bevrijding van 3-5 mei’, *Zutphens Dagblad* (1 mei 1947).

‘Herdenking gevallen 10 mei ’40’, *Zutphens Dagblad* (12 mei 1947).

‘Herdenking gevallen’, *De Stentor* (6 mei 2005).

‘Herdenking gevallen’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1960).

‘Herdenking gevallen’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1948).

‘Herdenking mei 1940. Strijd is niet zinloos geweest’, *Zutphense Courant* (15 mei 1945).

‘Herdenking van onze gevallen’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1949).

‘Herdenkingen’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1948).

‘Herstel, vernieuwing, uitbreiding. Een nieuw centrum, Zutphen ontsluit zich. Ingrijpende veranderingen in het stadsbeeld’ *Zutphens Dagblad* (17 januari 1948).

‘Hitler-Jugend verdedigt Zutphen fanatiek’, *Zutphens Dagblad* (6 april 1995).

‘Hoe kunnen we bedanken voor deze geweldige gastvrijheid?’, *Gelders Dagblad* (2 mei 1995).

‘Hoe Zutphens bevrijding kwam’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965).

‘Hulpverleners stelden hun leven in de waagschaal om anderen te redden. Hulpverleningsorganisaties in de Tweede Wereldoorlog, *Zutphen 50 jaar bevrijd* (1995).

‘Ik zag de kogels als gloeiende puntjes door de lucht vliegen. ‘Meester’ Dijkman maakte de bevrijding van Leesten aan den lijve mee’, *Gelders Dagblad* (5 april 1995).

‘Imponerende herdenking in de St. Walburgskerk, *Zutphens Dagblad* (11 april 1985).

‘Indrukwekkende plechtigheid in de Walburgskerk’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1955).

‘Ir. Kuiper over de wederopbouw van Zutphen’, *Zutphense Courant* (30 april 1946).

‘Jongeren vertellen’, *De Stentor* (2 mei 2019).

‘Joodse slachtoffers herdacht. Bevrijders en verzetsstrijders ontvangen in gemeentehuis, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1985).

‘Keuze tussen verlies cultuurgrond of stopzetting woningbouw. De Raad talmt’, *Zutphens Dagblad* (4 oktober 1949).

‘Kinderen van landverraders vaak de dupe’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1975).

‘Kippenvelmomenten bij herdenking’, *De Stentor* (15 oktober 2010).

‘Kleurrijk programma herdenking 4 en 5 mei’, *Gelders Dagblad* (3 mei 1990).

‘Massale samenkomst op ’s-Gravenhof’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1950).

‘Na vijf jaar’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1950).

‘Nederland herdacht de bevrijding met ontroering en vreugde. Eert de gevallen, werkt aan de opbouw’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1947).

‘Nieuws uit Zutphen’, *Het Parool* (8 november 1944).

‘Nog een expositie, die aan jaren ’40-50 herinnert. Ingericht in Baudartius Lyceum’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1970).

‘Om pijn te voelen hoeft je niet ver’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1975).

‘Oorlog komt in je’, *De Stentor* (5 mei 2015).

‘Oproep tot herdenken’, *Zutphens Dagblad* (2 mei 1970).

‘Optocht en demonstraties’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1955).

‘Oude steden in Gelderland en Overijssel’, *Zutphense Courant* (april 1946).

‘Plaquette herdenkt bombardement’, *De Stentor* (4 mei 2005).

‘Plechtige en feestelijke herdenking der bevrijding’, *Zutphense Courant* (6 mei 1946).

‘Plechtige onthulling oorlogsgedenkteken te Zutphen’, *Zutphens Dagblad* (11 april 1950).

‘Precies 45 jaar geleden, *Zutphens Dagblad* (14 oktober 1989).

‘Proclamatie burgemeester’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1955).

‘Regio staat begin april stil bij 50 jaar bevrijding’, *50 jaar bevrijding* (1995).

‘Ruim baan voor de Canadezen’, *De Stentor* (15 oktober 2010).

‘Schooljeugd bij herdenking betrokken’, *Gelders Dagblad* (14 april 1995).

‘Slechts de burgemeesters mogen woonruimte vorderen’, *Zutphense Courant* (27 maart 1946).

‘Snel naar de kelder, er vallen bommen! Veertig jaar geleden trof ramp Zutphen’, *Zutphens Dagblad* (10 oktober 1984).

‘Sobere herdenking der meidagen 1940’, *Zutphense Courant* (15 mei 1946).

‘Stijlvolle herdenking oorlog en bevrijding, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1985).

‘Stille omgang’, *Zutphens Dagblad* (30 april 1948).

‘Stille omgang’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1950).

‘Tante Riek, moeder van de L.O, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965).

‘Twee dagen feest rond veertig jaar bevrijding’, *Zutphens Dagblad* (2 mei 1985).

‘Veel overeenkomsten tussen Nederland en Canada’, *Gelders Dagblad* (3 mei 1995).

‘Vergeten graf’, *Zutphens Dagblad* (15 mei 1982).

‘Verleden en heden’, *Zutphense Courant* (1946).

‘Vicos voco, mortuos plango’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965).

‘Viering van Zutphens bevrijding wordt indrukwekkend gebeuren’, *Zutphens Dagblad* (14 maart 1985).

‘Vragen aan geweten bleven achterwege. Dolman opent joodse expositie Enkele Reis’, *Gelders Dagblad* (14 april 1995).

‘Vurige vlammenwerpers. Bevrijding van Zutphen was bloedige strijd’, *De Stentor* (29 april 2010).

‘Waar het om gaat’, *Zutphens Dagblad* (4 mei 1949).

‘Wij herdenken’, *Zutphens Dagblad* (3 mei 1947).

‘Zonnig dagje Zutphen voor veteranen’, *Gelders Dagblad* (2 mei 1995).

‘Zutphen en omgeving herdacht gevallenen’, *Zutphens Dagblad* (5 mei 1965).

‘Zutphen in de vuurlinie’, *De Stentor* (4 mei 2010).

‘Zutphen staat uitgebreid stil bij oorlogsslachtoffers’, *Gelders Dagblad* (5 mei 1990).

‘Zutphen wijdt ’n nieuwe beiaard in. Vrucht van grote burgerzin’, *Zutphens Dagblad* (24 december 1950).

‘Zutphen, stad van ruïnes en puinhopen begroet bevrijders’, *Zutphens Dagblad* (8 april 1975).
‘Zutphens bevolking herdacht de bevrijding’, *Zutphens Dagblad* (6 mei 1947).
‘Zutphens wel en wee in het afgelopen jaar. Hooge gasten bezochten onze stad’, *Zutphense Courant* (31 december 1946).

Archiefstukken

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 41, kopie van dagboek van de heer L. Verhoef van september 1944 tot mei 1945 over de toestand in Zutphen, 1945.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, herdenkingsuitgave *Zutphen 50 jaar bevrijd*, artikel ‘Belangrijkste gebeurtenissen in Zutphen tijdens de oorlog. Zutphen van invasie tot bevrijding.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, ‘Veertig jaar geleden’, *Zutphens Dagblad* (9 september 1984).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 23, Kopie van brief van de familie Soeters over de oorlogsomstandigheden in Zutphen vanaf 28-09-1944.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 177, kopieën van overzichten en vluchtlogboeken van de eenheden die het bombardement op Zutphen van 14 oktober 1944 uitvoerden en van V1-activiteiten boven Gelderland en Overijssel 1944-1945.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 26, Verslag door H. Posthuma van de belangrijkste gebeurtenissen in de gemeente Zutphen van september 1944 tot april 1945.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, ‘Precies 45 jaar geleden’, *Zutphens Dagblad* (14 oktober 1989).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 180, ‘Hulpverleningsinstanties’, artikel van Jan Kreijenbroek, 1984.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 34, verslag van de heer Schigt (met opmerkingen van Jan Kreijenbroek) over bombardement 14 oktober 1944.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 167, bulletin 1939-1945 voor en door luchtoorlogsdocumentalisten, nrs. 6 en 7 over bombardement op Zutphen 1944 (1975).

- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 147, 'Zutphen in 1945', *Algemene koerier voor Overijssel en Gelderland* (31 december 1945).
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 148, 'En het leven gaat verder', *Dagblad voor Graafschap en Veluwezoom* (1945).
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 159, 'Hoe Zutphens bevrijding kwam', *Zutphens Dagblad* (4 mei 1965).
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 161, herdenkingsuitgave 'Veertig jaar vrij' van *Plus Weekend* (30 maart 1985).
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 217, 'Hello Again', herdenkingsuitgave *De Stentor* (29 april 2010).
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, herdenkingsuitgave *Zutphen 50 jaar bevrijd*, artikel 'de bevrijding van Zutphen. Begin april eerste tekenen van bevrijding'.
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van de collectie Tweede Wereldoorlog Zutphen en omgeving (1937-1995) (0263), inv.nr. 163, 'Monumenten en gedenktekens. Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog', herdenkingsuitgave *Gelders Dagblad* (mei 1995).
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, brief hoofd plaatselijk bureau wederopbouw J. Ketel aan burgemeester de Jonge (5 augustus 1946).
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2127, toelichting totale kostenbegroting wederopbouwplan Zutphen.
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 26, notulen van de vergaderingen van het college van burgemeester en wethouders (1944-1945).
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, overzicht belangrijke vraagstukken rondom de naoorlogse wederopbouw Zutphen (27 maart 1945).
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2127, brief minister van financiën aan burgemeester de Jonge van Zutphen inzake de wederopbouw (17 december 1947).
- Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003), inv.nr. 2118, 'Zutphen in de toekomst', *Zutphense Courant* (1945).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 181, nieuwjaarsredevoering burgemeester (22 februari 1949).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2127, bescheiden met officiële goedkeuring wederopbouwplan (5 augustus 1948).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2127, brief van college van burgemeester en wethouders Zutphen aan
 wederopbouwarchitect Kuiper (6 augustus 1948).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2127, brief van directeur gemeentewerken Zutphen aan burgemeester en wethouders
 Zutphen over wederopbouwplan (31 december 1948).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2118, brief van burgemeester de Jonge aan wethouders over inlichtingen wederopbouw
 (24 november 1944).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2118, notulen conferentie wederopbouw (23 juli 1945).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2118, historisch overzicht Zutphen.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2118, nota aan burgemeester de Jonge namens de te Zutphen gevestigde architecten,
 leden van den BNA en de daar gevestigde aannemers en leden van de Vakgroep B & U afd.
 Zutphen (21 juli 1945).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2123, notulen vergadering plaatselijke commissie wederopbouw Zutphen
 (26 november 1945).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2121, besluit tot opheffing plaatselijk Bureau Wederopbouw Zutphen m.i.v. 1 januari
 1949 (november 1948).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2123, brief van P. Verhagen aan burgemeester de Jonge van Zutphen over aanwijzen
 architecten en stedenbouwkundigen en instellen adviescommissie wederopbouw
 (30 juli 1945).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2123, brief van burgemeester en wethouders Zutphen aan wederopbouwarchitect
 Kuiper.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2123, brief burgemeester de Jonge aan P. Verhagen (19 mei 1945).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 181, nieuwsjaarsredevoring burgemeester (4 januari 1960).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2118, maandelijks rapporten van gemeentelijk architect B. Moritz (1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2118, rapport monumentencommissie over de wederopbouw in Zutphen (juli 1945).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2127, Begroting kosten wederopbouw door wederopbouwbureau Zutphen
 (8 augustus 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 181, nieuwsjaarsredevoring burgemeester (11 januari 1954).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2118 historisch overzicht Zutphen (geen jaartal).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 181, nieuwjaarsredevoring burgemeester (30 januari 1950).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 181, nieuwjaarsredevoring burgemeester (15 januari 1952).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6128, brief aan burgemeester Zutphen door voorzitter commissie Oorlogs- of
 Vredesgedenktekens Gelderland A.M. Kuijsten (8 juni 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6128, Brief aan Gelderse Commissie van Oorlogs- of Vredesgedenktekens door
 burgemeester Zutphen (17 juni 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6127, brief van Nationaal Instituut aan gemeentebesturen Nederland (juni 1945).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6127, brief aan bestuur van het Fonds van Bijzondere Noden door college
 burgemeester en wethouders Zutphen (22 maart 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6127, brief aan Nationaal Instituut door gemeente Zutphen (17 september 1945).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6127, brief aan steenhouwerij Hesselink door gemeentesecretaris Zutphen
 (13 december 1945).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6127, brief aan steenhouwer Hesselink door gemeentesecretaris Zutphen
 (17 april 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6129, nota over onthulling gedenkteken bombardement (4 mei 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6127, brief van steenhouwer Hesselink aan gemeente Zutphen over schets grafmonument bombardement (30 november 1945).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2419, brief burgemeester Zutphen aan secretaris Gen. Departement Volksvoorlichting en Kunsten (8 februari 1941).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2419, brief hoofd afdeling Bouwkunst, Beeldende kunsten en Kunstnijverheid aan burgemeester Zutphen (12 februari 1941).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2419, brief van architect A.A. Kok aan burgemeester Dijkmeester Zutphen (mei 1941).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 2419, brief burgemeester Dijkmeester aan betrokkenen oprichting gedenkteken (16 augustus 1941).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6127, Brief van ministerie van Openbare Werken aan college van burgemeester en wethouders Zutphen (18 juni 1968).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6129, rede van burgemeester de Jonge bij onthulling Gideonmonument (10 april 1950).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6129, toegangsbewijs en programma onthulling Gideonmonument.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6127, brief van Gemeenschap der Oud-Illegale Werkers aan burgemeester Zutphen (14 januari 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6129, brief aan alle Gelderse gemeentebesturen door Gelderse Adviescommissie voor Oorlogs- of Vredesgedenktekens (5 april 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6129, brief door burgemeester de Jonge aan secretaris Gelderse Adviescommissie voor Oorlogs- of Vredesgedenktekens (5 april 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6129, reactie van Gelderse Adviescommissie voor Oorlogs- of Vredesgedenktekens op brief burgemeester de Jonge 5 april 1946 (10 april 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6129, brief burgemeester de Jonge aan de heer ir. A.J. van der Steur van
 architectenbureau Kleinhout en van der Steur (6 maart 1948).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6129, brief van heer ir. A.J. van der Steur van architectenbureau Kleinhout en van der
 Steur aan burgemeester de Jonge (26 december 1948).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6129, brief van heer ir. A.J. van der Steur van architectenbureau Kleinhout en van der
 Steur aan burgemeester de Jonge (2 augustus 1948).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6129, brief van heer ir. A.J. van der Steur van architectenbureau Kleinhout en van der
 Steur aan burgemeester de Jonge (26 december 1948).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6182, brief van burgemeester aan Commissie Nationale Herdenking (4 april 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6182, brief van burgemeester en wethouders Zutphen aan bestuur federatie van
 buurtverenigingen Zutphen (februari 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6182, brief federatie van buurtverenigingen sectie de Hoven aan politiecommissaris
 Zutphen (23 januari 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1920-1980) (0003),
 inv.nr. 6182, brief van burgemeester en wethouders Zutphen aan bestuur federatie van
 buurtverenigingen Zutphen (februari 1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499),
 inv.nr. 1647, adoptie van oorlogsmonumenten door Zutphense scholen (1986-1989).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499),
 inv.nr. 1653, brief college van burgemeester en wethouders Zutphen aan
 herdenkingscommissie Zutphen (16 april 1985).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499),
 inv.nr. 1653, draaiboek herdenking 4 mei 1981 Zutphen.

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499),
 inv.nr. 1647, brief door Bureau Voorlichting aan burgemeester Zutphen (15 februari 1980).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499),
 inv.nr. 1647, nota van burgemeester aan wethouders (1 april 1980).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499),
 inv.nr. 1647, brief aan vereniging van Nederlandse gemeenten door college van burgemeester
 en wethouders Zutphen (13 augustus 1980).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de gemeente Zutphen (1981-1989) (0499), inv.nr. 1653, notulen bijeenkomst over herdenking op 4 mei (5 februari 1985).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van de Nederlands-Israëlitische Gemeente van Zutphen (1822-1966) (0284), inv.nr. 83, brief van secretaris kerkbestuur aan opperrabbijn J. Tal (1950).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van het Bureau Wederopbouw van de gemeente Zutphen (1945-1953) (0103), inv.nr. 39, verslag van het bezoek van dr.ir. J. Ringers, minister van Openbare Werken en Wederopbouw aan de gemeente Zutphen (1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van het Bureau Wederopbouw van de gemeente Zutphen (1945-1953) (0103), inv.nr. 2127, vaststellen basisplan wederopbouw gemeente Zutphen (1946).

Erfgoedcentrum Zutphen, Inventaris van het archief van het Bureau Wederopbouw van de gemeente Zutphen (1945-1953) (0103), inv.nr. 36, verslagen van besprekingen van de burgemeester en wethouders met leden van het wederopbouw bureau over het wederopbouw- en uitbreidingsplan (30 augustus 1945).

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Inventaris van De strijd op Nederlands grondgebied tijdens de Wereldoorlog II/De Groene Serie (492), inv.nr. 1, inleiding en algemeen overzicht van de gevechtsdagen van 10-19 mei.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Inventaris van Gevechtsverslagen en -rapporten mei 1940 (409), inv.nr. 540078, Vrijwillig Landstormkorps Luchtwachtdienst groep Zutphen.

Digitale bronnen

Contact Zutphen, 'Het was leuk maar ook erg verdrietig',
<https://www.contactzutphen.nl/nieuws/algemeen/131001/-het-was-leuk-maar-ook-erg-verdrietig->
 (geraadpleegd op 1 maart 2020).

Contact Zutphen, 'Ingetogen herdenking bombardement',
<https://www.contactzutphen.nl/nieuws/algemeen/282689/ingetogen-herdenking-bombardement-zutphense-binnenstad->
 (geraadpleegd op 14 februari 2020).

De Stentor, '75 jaar bombardement Zutphen',
<https://www.destentor.nl/zutphen/75-jaar-bombardement-zutphen-maria-sieders-koestert-blijvende-herinnering-aan-zwarte-dag-waarop-ze-haar-drie-zusjes-verloor~adec48da/>
 (geraadpleegd op 20 februari 2020).

Historiek, 'Boeiende zoektocht naar een verdwenen stadsdeel',

<https://historiek.net/boeiende-zoektocht-naar-een-verdwenen-stadsdeel/13183/>

(geraadpleegd op 11 maart 2020).

Nationaal Comité 4 en 5 mei, 'Monument aan de IJsselkade',

https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/437/zutphen%C-monument-aan-de-ijsselkade (geraadpleegd op 3 februari 2020).

Netwerk Oorlogsbronnen, Stedelijk Museum Zutphen,

<https://www.oorlogsbronnen.nl/stedelijk-museum-zutphen> (geraadpleegd op 11 maart 2020).

Omroep Gelderland, 'Kinderen herdenken bombardement',

<https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2099985/Kinderen-herdenken-bombardement-1944-op-Zutphense-binnenstad> (geraadpleegd op 17 februari 2020).

Omroep Gelderland, '31 maart 1945. Het bloedbad op de IJsselkade',

<https://www.omroep gelderland.nl/nieuws/2131022/Zutphen-31-maart-1945-het-bloedbad-op-de-IJsselkade> (geraadpleegd op 21 januari 2020).